АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ АРХИТЕКТУРЫ И ИСКУССТВА

С. ДАДАШЕВ и М. УСЕЙНОВ

АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ БАКУ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Баку — 1955

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ

МЕ'МАРЛЫГ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТ ИНСТИТУТУ

С. ДАДАШОВ вә М. УСЕЙНОВ

85.11(5Ae)
72
Д14

БАКЫНЫН МЕ'МАРЛЫГ АБИДӘЛӘРИ

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

34209

В. И. Ленин адына Бакы
Мәркәзи Китабханасы
Бакинская Центральная
Библиотека им. В. И. Ленина

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ НӘШРИЙЯТЫ
Бакы — 1955

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Кириш 5
Ширваншаһлар сарайы 11
Диванхана 14
Ширваншаһларын түрбәси 19
Шаһ мәсчиди 21
Шәрг дарвазасы 23
Дәрвиш мәгбәрәси 24
Абшеронун гала вә бүрчләри 24
Гыз галасы 27
Мәрдәкандакы дүзбучаглы гала 29
Мәрдәкандакы даирәви гала 30
Нардаран кәндиндәки гала 30
Рамана кәндиндәки гала 31
Мәрдәкан мәсчиди 33
Атәшкаһ 34
Әдәбийят 37
Шәкилалты сөзләри 38

Редактору *Ә. В. Саламзадә*

Нешрийят редактору *Ә. Ханбабаев*
Техники редактору *Ә. Һ. Мирчәфәров*
Корректору *М. Чәфәрова*

Чапа имзаланмыш 6/VI-1955. Кағыз форматы 70×92¹/₁₆. Чап листи 6,4
Нәшрийят листи 4,5. ФГ 03461. Тиражы 1000. Гиймәти 6 ман.

Азәрбайчан ССР Мәдәнийәт Назирлийинин „Гызыл Шәрг“ мәтбәәси.
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

КИРИШ

Азәрбайчан Совет Сосялист Республикасынын пайтахты Бакы шәһәри Совет Иттифагынын ән бөйүк сәнае мәркәзләриндән биридир.

Бакы чохәсрли бир тарихә маликдир. Бир яшайыш мәнтәгәси кими, онун адына һәлә VIII—IX әср мәнбәләриндә раст кәлмәк олар.

XI—XII әсрләрдә Бакынын әһәмиййәтли бир шәһәр олмасы о дөврә аид абидәләрә әсасән мүәййән эдилмишдир. XV әсрдә Бакы Ширваншаһлар дөвләтинин мәркәзи олур. XVI—XVII әсрләрдә дә бу шәһәр әһәмиййәтли бир тичарәт мәркәзи иди. Бакы хүсусән XIX әсрин икинчи ярысындан башлаяраг сүр'әтлә инкишаф эдир.

Профессор Березинин вердийи мә'лумата көрә, 1842-чи илдә Бакынын әһалиси анчаг 5.000 нәфәрә чатырды ки, онлар да шәһәрин «Ичәри шәһәр» адланан һиссәсиндә яшайырды. 1860-чы илдә шәһәрин әһалиси 13.831 нәфәр олмуш, 1923-чү илдә 244.852 нәфәрә, 1939-чу илин әввәлләриндә исә 809.300 нәфәрә чатмышдыр.

Ялныз Коммунист партиясы вә Совет һөкумәтинин еритдийи Ленин—Сталин милли сиясәти нәтичәсиндә Бакы сүр'әтлә инкишаф эдиб, дүнянын танынмыш сәнае вә мәдәниййәт мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир.

Юхарыда гейд олундуғу кими, Бакы Азәрбайчанын гәдим шәһәрләриндән биридир. Демәк олар ки, һәлә мин ил бундан әввәл әрәб тарихчиләри вә чоғрафияшүнаслары Бакынын адыны чәкәрәк, бурада ердән нефт чыхдығыны көстәрмишләр.

X әср әрәб ҹоғрафиячүнасы Мәс'уди Бакыдан дәниз саһилиндә ерләшән, «нефт мәнбәләри олан», «ағ нефт» әлдә эдилән вә енә бурада «даима өзүндән алов пүскүрән атәш мәнбәи олан» бир ер кими данышыр.

Бакы артыг XII әсрдә мүһүм бир яшайыш мәнтәгәси кими танынмышды. Буну ондан да көрмәк олар ки, бөйүк Азәрбайҹан шаири Низами Кәнҹәви өзүнүн «Искәндәрнамә» поэмасында Македониялы Искәндәрин әфсанәви шүҹаәтләрини тәсвир эдәркән, онун Бакыда бөйүк тәнтәнә илә гаршыландығындан данышыр. XII әсрдә Азәрбайҹанын мәшһур шәһәрләри сырасында Бакынын адынын чәкилмәси бизим үчүн чох мүһүмдүр.

XV әсрдә әсли бакылы олан вә Бакуви ләгәби дашыян ҹоғрафияшүнас Әбдүррәшид ибн-Салеһ Бакыны даһа әтрафлы тәсвир эдир. Биз онун вердийи мә'луматдан шәһәрин диварлар вә бүрҹләрлә әһатә олундуғуну вә даһа мараглы бир тәфсилаты—дәнизин шәһәр диварларына вә бүрҹләрә гәдәр чатдығыны өйрәнирик.

XIX әсрин икинҹи ярысындан башлаяраг, Абшеронун нефт мәнбәләриндән кениш истифадә эдилмәси, һабелә кәмичилийин вә тиҹарәтин кенишләнмәси шәһәрин сүр'әтли инкишафына сәбәб олмушдур.

Бакы истәр шәһәрин өзүндән вә истәрсә дә онун яхынлығында ерләшән тарихи абидәләрлә зәнкиндир. Бу абидәләр чох тәмиз йонулан, профил вурула билән, нарын дәнәвәр олдуғу үчүн үзәриндә инҹә орнаментләр чәкмәйә вә нахышлар газмаға имкан верән азҹа сарымтыл рәнкли ерли дашдан тикилмишдир. Бу материалын ән мүһүм хүсусиййәти давамлы олмасы вә ҹидди дәйишиклийә уғрамадан әсрләр боюю яхшы гала билмәсидир. Абидәләрин диварлары, тағлары, сүтунлары вә күмбәзләри бу дашдан тикилмишдир; онларын дөшәмәләри дә бу дашдандыр.

Бакы дашынын механики хассәләринин йүксәк олмасы вә ондан бәзәк үчүн истифадә эдилә билмәси имканы Бакы абидәләринин ме'марлыг гурулушуна өз тә'сирини көстәрмишдир. Бөйүк һамар диварлар орнаментлә зәнкин бәзәнмиш уҹа порталлар, сыра тағлар вә даш шәбәкә илә долдурулмуш айры-айры балаҹа пәнҹәрә оюглары үчүн ерлик вәзифәсини көрүр; силиндрик көвдәли, һамар сәтһли минарәләр даш сураһылы сталактитләр үзәриндә

сахланылан балконла гуртарыр. Бүтүн бу ме'марлыг хүсусиййәтләри анҹаг Бакы абидәләринә мәхсус олуб, бу абидәләрә гоншу өлкә вә халгларын абидәләриндән фәргләнән ерли колорит верир.

Азәрбайҹан ме'марлығынын инкишафында Бакы абидәләринин чох мүһүм сайылан хүсуси мөвгеи вардыр. Бу абидәләрдә истәр саф, истәрсә дә кашылы (миналы) кәрпич әсла ишләдилмәмишдир; бурада фасадларын бир нечә ҹүр рәнкләнмәси һалларына, демәк олар ки, раст кәлмәк олмаз. Бакы абидәләриндә дашларын йонулмасы вә бәдии ишләнмәси иши йүксәк сәнәткарлыг сәвиййәсинә чатдырылмышдыр. Даш үзәриндәки декоративлик көлкә вә ишығын ойнаглығы, порталларын профилләринин, онларын сталактит тағлары, орнаментләри вә китабәләринин киринти вә чыхынтылары илә әлдә эдилмишдир.

Бурада биналара бәзәк вурулмасы ишиндә йүксәк инкишаф сәвиййәсиндә олан каллиграфия сәнәтиндән дә истифадә эдилмишдир. Абшерон групу абидәләриндә порталларда, кириш гапыларынын үзәриндә вә бә'зи башга һиссәләрдә орнаментлә бәрабәр китабәләр дә кениш ер тутур. Белә ки, кириш гапыларынын үстүндә вә башга ерләрдә олан орнаментләрә һәндәси вә я стилләшдирилмиш мүрәккәб куфи хәтти вә я нәсх хәтти илә язылмыш медалйонлар дахил эдилмишдир. Әһәмиййәти, ери вә характериндән асылы олараг, бу китабәләр мүхтәлиф бөйүклүкдә вә дәринликдә газылмышдыр. Мәсәлән, асан охунсун дейә, биналарын вә порталларын юхары һиссәсиндәки язылар кениш золагларда ири һәрфләрлә һәкк эдилмиш, кириш гапыларынын үстүндә исә һәрфләр кичилдилмишдир. Тағларын үстүндәки орнаментли саһәдә ерләшдирилмиш язылы медалйонлар һәм һәрфләрин бөйүклүйү, һәм дә шәкли ҹәһәтдән элә яхшы дүзәлмишдир ки, онлары илк нәзәрдә әтрафдакы орнаментдән чәтинликлә айырмаг мүмкүн олур; чүнки онлар бурадакы орнаментлә бир вәһдәт тәшкил эдир.

Бу китабда һаггында данышылаҹаг гәдим абидәләр, әсас э'тибарилә, XII—XV әсрләрә аиддир. Гәдим Бакынын планыны, онун дахили гурулушу вә һәятыны характеризә эдә биләҹәк лазыми мә'лумат әлдә эдилмәмишсә дә һәр һалда бизә кәлиб чатан мә'лумата әсасән дейә биләрик ки, гәдим Бакы һәмин дөврдә Яхын Шәргин

башга шәһәрләриндән аз фәргләнирмиш. О дөврдә Бакы шәһәри феодал үсул-идарәсинин һөкм сүрдүйү һәрби тичарәт мәнтәгәси иди.

XII—XV әсрләрдә гала типли шәһәрләрин һүндүр һиссәсиндә, адәтән, ерли баш феодалын (дәрәбәйинин) сарайы йүксәлир, онун яхынлығында исә мәсчид, түрбә вә овдан олурду. Бүтүн бунлар сәнәткарларын, тачирләрин, мүхтәлиф пешә саһибләринин вә «гара чамаатын» бирмәртәбәли, ястыдамлы евләри илә әһатә олунурду.

Шәһәрин әтрафына мөһкәм гапылары олан уча диварлар чәкилирди. Гала диварлары кечәләр бағланырды ки, бу да феодалы дүшмәнләрин һүчумундан, көчәриләрин басгынларындан, бир сыра һалларда исә, әтраф кәндләрдә яшаян өз кәндлиләринин һүчумундан горуюрду.

О заман кичик феодаллар да өзләрини гоншу феодалларын вә амансызчасына истисмар етдикләри кәндлиләрин һүчумундан мүдафиә етмәк мәгсәдилә хырда галалар тикдирирдиләр.

Бакыя дәниз тәрәфдән яхынлашанда, дәнизкәнары күчәдә тикилмиш уча биналарын архасында, демәк олар ки, лап булварын гаршысында Гыз галасы адланан силиндр шәкилли уча бир бүрчүн йүксәлдийи көрүнүр. Ичәри шәһәрдә интизамсыз сурәтдә дүзүлмүш евләрин арасында исә көһнә мәсчидләрин уча минарә вә күмбәзләри көзә чарпыр.

Сәйяһларын яздыгларына, чәкилмиш шәкилләрә вә зәманәмизә гәдәр галмыш фотолара көрә, лап дәнизин кәнарында балача бир тәпәнин үстүндә ерләшмиш көһнә Бакы бир-бириндән азча аралы вә дашдан тикилмиш ики-үч гала дивары илә әһатә олунмушду. Лакин бунлардан, көһнә шәһәри тәхминән һәр тәрәфдән әһатә едән ялныз бир дивар индийәдәк дурур. Диварларда галая дахил олмаг үчүн 4 ири гапы галмышдыр. Бунлардан гоша гала гапысы һәлә XVII әсрдә, ондан бир гәдәр аралы олан о бири гапылар исә, көрүнүр, бә'зи дәйишикликлә сонралар бәрпа едилмишдир.

Көһнә шәһәрин (Ичәри шәһәр) һүндүр һиссәсиндә, тәпәнин лап зирвәсиндә, бүгөв бир комплекс тәшкил едән вә әтрафдакы биналардан хейли фәргләнән бир нечә бина вардыр. Онлар өз уча диварлары вә фасадларынын гапы-пәнчәрәсиз олмасы илә диггәти чәлб едир.

Хан сарайы адланан бу комплексә Ширваншаһлар сарайы, Ширваншаһлар мәсчиди вә сәрдабасы, Дәрвиш түрбәси, XX әсрин әввәлләриндә янмыш балача бир мәсчид бинасы вә Шәрг дарвазасы дахилдир. Хан сарайы биналарынын тикилмәси үчүн мәһарәтлә сечилмиш бу тәпә сарайын бүтүн көһнә шәһәр үзәриндә һаким мөвге тутмасыны вә эйни заманда дәнизә дә көзәл бир мәнзәрә ачылмасыны тә'мин едир.

Шаһ мәсчидинин йүксәк минарәси мүхтәлиф һүндүрлүкдә вә чүрбәчүр формаларда тикилмиш баш гапылар вә күмбәзләр, юхары һиссәси диш-диш олан гала диварлары, бир-биринә сых сөйкәнмиш дүздамлы вә ачыг ейванлы кичик евләр, онларын арасында йүксәлән айры-айры минарәләр (һазырда бунлардан ялныз «Сыныг гала» вә «Чүмә мәсчид» минарәләри галмышдыр),—бүтүн бунлар өз бөйүклүйүнә көрә чох ири тикинти олан «Гыз галасы» илә бирликдә о заманкы шәһәрә феодал шәһәрләринә хас олан хүсуси бир көрүнүш верирди. О дөврдә Бакы доғрудан да феодал шәһәри иди.

Көһнә Бакынын XIV вә XV әсрләрдә тикилмиш яшайыш евләри зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмамышдыр; бунун сәбәби, еһтимал ки, о заманлар яшайыш евләринин әсаслы биналар шәклиндә дейил, «бир тәһәр» яшамаг үчүн тикилмәси иди. Буну, нисбәтән сон заманлар тикилмиш вә орада-бурада галмыш тикинтиләр дә тәсдиг едир. Халгын яшадығы дахмаларла феодалын өзү үчүн тикдирдийи мөһтәшәм вә зәнкин сарайлар арасындакы бу тәзад о дөврүн ичтимаи гурулушунун хүсусиййәтләрини—һөкмдарларын чаһ-чәлал ичиндә яшамасыны, халг күтләләринин исә диләнчи кими һәят сүрдүкләрини ачыг-айдын екс етдирир.

ШИРВАНШАҺЛАР САРАЙЫ

Букүнкү Ширваншаһлар сарайы комплекси сарайын өз бинасындан, диванханадан, түрбәдән (Ширваншаһлар сәрдабасындан), Шаһ мәсчидиндән, Дәрвиш түрбәсиндән вә Шәрг дарвазасындан ибарәтдир.

Бунларын ән гәдими сарайын өз бинасыдыр. Лакин онун тикилмә тарихи һәлә индийәдәк мүәййән эдилмәмишдир. Диванханада тарихи дүзкүн көстәрилән һеч бир шей галмамышдыр. Анчаг эһтимал этмәк олар ки, бу мөһтәшәм бина XV әсрдә тикилмишдир. Түрбә (Ширваншаһлар сәрдабасы) 1435-чи илдә, Шаһ мәсчиди исә ондан 6 ил сонра тикилмишдир. Шәрг дарвазасынын тикилмәси XVI әсрә аиддир.

Йәгинликлә демәк олар ки, бу биналар мүхтәлиф вахтларда, үмуми вә ваһид план олмадан тикилмиш вә буна көрә дә онларын чоху бир-биринә мүвафиг шәкилдә ерләшдирилмәмишдир.

Бүтүн комплексин баш планындан көрүнүр ки, сарайын ерләшдийи саһә мүхтәлиф сәвиййәләрдә олан ики мейданчадан—һәйәтдән ибарәтдир. Бу мейданчалар бир нечә пилләкан вә бир пандус васитәсилә бир-бирилә бирләшир. Мейданчаларын әтрафына алчаг дивар чәкилмиш вә һәйәтә кирмәк үчүн айрыча дарваза гоюлмушдур.

Юхары мейданчада сарай вә диванхана, ашағы мейданчада мәсчид вә сәрдаба, кәнарда исә Дәрвиш түрбәси ерләшмишдир. Бурада о дөврүн өзүнә көрә мүәййән бир мәнтиглик нәзәрә чарпыр. Белә ки, сарай вә диванхана олан юхары һәйәтдән рәсми гәбуллар

вә шәхси яшайыш үчүн истифадә эдилмиш, ашағы һәйәт исә дини айинләр кечирилән биналар үчүн айрылмышды.

Баш планы нәзәрдән кечирдикдә мә'лум олур ки, бурада шәһәрлә 5 гапы васитәсилә әлагә сахланылырмыш. Эһтимал ки, бу гапылардан биринин, бәлкә дә һәтта икисинин ери сонралар ачылмышдыр. Бу гапылардан ән көркәмли вә ярашыглысы йонма нахышларла зәнкин сурәтдә бәзәдилмиш Шәрг дарвазасыдыр. Бу гапыдан ялныз ичәри кирмәк үчүн истифадә эдилдийини дүшүнмәк бир гәдәр чәтиндир. Галан гапы ерләри кичик чатма тағлардан ибарәтдир (инди онлара тахта гапы салынмышдыр). Диванхана һәйәтинә ачылан гапыя кәлинчә, о, алчаг чатма тағлы, садә бир порталдан ибарәтдир. Эһтимал ки, бу гапы диванхананын өз бинасындан хейли сонра тикилмишдир. Там йәгинликлә демәк олар ки, юхары мейданчада ерләшән бу ики бинадан сарай бинасы диванханадан даһа әввәл тикилмишдир. Буну һәм диванхананын өз композиясы, һәм дә сыра тағларын сарай бинасына вә диванхананы байыр һәйәтдән айыран дивара япышыг олмасы тәсдиг эдир.

Ширваншаһлар сарайы комплексиндә һәм һәчми, һәм дә тутдуғу саһәйә көрә ән бөйүк тикинти икимәртәбәли сарай бинасыдыр. Планда бу бина чох мүрәккәб көрүнүр. Бурада бинанын баш фасады сайылан вә кириш гапысы ачылмыш гәрб диварына, дүз бучаг алтында олмагла, һамар шимал дивары битишир. Бинанын шәрг вә чәнуб диварлары бучаглы чыхынтыларла мүрәккәбләшмишдир. Бинанын чәнуб-шәрг күнчүндә исә дивар дүз олмайыб, бир сыра чыхынтылара маликдир. Эһтимал ки, бу чыхынтылар бинанын отагларыны даһа яхшы ишыгландырмаг вә бурадан көзәл бир мәнзәрә тәшкил эдән дәнизин вә Бакы бухтасынын көрүнмәсинә мане олмамаг мәгсәдилә тикилмишдир.

Бинанын кириш порталынын чох садә олмасы, һабелә дахили диварларында һеч бир язы, бәзәк вә орнамент олмамасы адамда бир сарай тәәссүраты оятмыр. Биринчи мәртәбәнин, пәнчәрәдән даһа чох, гала диварларындакы мазғаллара охшар дар, ярыг шәкилли пәнчәрәләри вә отагларын диварларында һеч бир ме'марлыг бәзәйинин олмамасы сарайла янашы даянмыш диванхана, сәрдаба вә Ширваншаһлар мәсчиди биналары илә там бир тәзад тәшкил

эдир. Бүтүнлүклә бу бина Яхын Шәрг өлкәләриндә бөйүк сә'йлә бәзәдилән чаһ-чәлаллы сарайлардан чох узагдыр.

Әллидән артыг отағы олан бу икимәртәбәли бөйүк бинанын айры-айры отаглары арасындакы мүнасибәтсизлик вә системсизлик дә адама гәрибә көрүнүр.

1842-чи илдә сарайы тәсвир этмиш профессор Березин языр: «Һәр ики мәртәбәсиндә мүхтәлиф бөйүклүкдә 40-дан артыг отаг олан баш корпус әндәрун (дахили һиссә) һесаб эдилирди... Сарайын фасадынын гаршысында һәйәт вардыр. Бурадан, корпусун ортасындакы көзәл гүббәли баш гапы васитәсилә сәккизкушәли вә йүнкүл күмбәзли дахили гәбул салонуна йол вардыр. Йәгин ки, башга отагларын да үстү күмбәз имиш, лакин инди онлардан анчаг икиси галмышдыр. Отагларын дамы учулуб төкүлмүш, үст мәртәбәдәки отагларын диварлары чох ердә учмушдур. Эһтимал ки, төвлә вә амбар үчүн истифадә эдилмиш биринчи мәртәбә, пәнчәрәсиз олдуғуна көрә, даш-торпагла, демәк олар, тамамилә долдурулмушдур. Дахили бәзәклардән һеч бир әламәт галмамышдыр.

Сарайын планыны нәзәрдән кечирдикдә галын диварлы, сәккизкушәли салон диггәти хүсусилә чәлб эдир. Онун диварларында ич тәрәфдән чатма тағлы чамахатанлар вардыр. Бу салонун дамы даш күмбәзлә өртүлмүшдүр.

Айрыча тикилмиш вә байыр тәрәфдән ярашыглы гапысы олан бу салон, йәгин ки, гәбул салону имиш. Инди ондан сарайын башга отагларына йол ачылмышдыр. Лакин буранын дөшәмәси башга отагларла бир сәвиййәдә олмайыб, онлардан бир метр алчагдыр. Ону да гейд этмәк лазымдыр ки, профессор Березинин «Бакыда Ширваншаһлар сарайынын планы» адландырылан схематик чертйожунда бу салондан сарайын башга отагларына йол олдуғу һаггында һеч бир гейд эдилмәмишдир. Буну 1888—1889-чу илләрдә Бакыя көндәрилмиш экспедисияя башчылыг эдән академик А. Н. Павлинов да тәсдиг эдир. О, бу хүсусда яздығы мәгаләдә һәмин салонла сарайын башга отаглары арасында бир йол олмадығыны гейд эдир (мәгаләдә бу салонун айрыча планы да верилмишдир).

Березин языр: «Бура сарайын «Хан отурағы» адланан һиссәсидир. Бу һиссә сәккизкушәли күмбәзли бир отагдан ибарәтдир. Һәр диварында бир оюг вә чамахатан вардыр. Байыр тәрәфдән дивар-

лар квадрат шәклиндәдир ки, бунлара да сарай бинасынын янында тикилмиш башга бир бинанын үст мәртәбәси сөйкәнир. Бунларын арасында йол йохдур».

Дөшәмәләрин бир-бириндән чох (1 метр) һүндүр-алчаг олмасына әсасән күман этмәк олар ки, бунларын арасында доғрудан да йол йох имиш.

Лакин артыг 1896-чы илдә сарайын ме'мар К. Скуревич тәрәфиндән чәкилмиш схематик чертйожунда бу салонун башга отагларла рабитәси олдуғу көстәрилир. Чертйожун мүәллифи языр: «Инди сарайын дахилиндә күмбәзләр вә диварларын, демәк олар ки, һамысы сөкүлүб көтүрүлмүш вә тәзә йол ачылмышдыр».

Бүтүн бу мүлаһизә вә фикирләр баш гапы илә сәккизкушәли салонун бир заманда, сарайын галан һиссәсинин исә башга заманда тикилдийи фактыны тәсдиг этмәк үчүн әлдә бир нөв әсас ярадыр. Лакин онун нә заман, ким тәрәфиндән вә нә мәгсәдлә тикилдийи һәләлик мә'лум дейилдир.

Тарихи материаларын һәлә кифайәт гәдәр дәриндән өйрәнилмәмәси ирәли сүрүлмүш бир сыра мүлаһизәләри, о чүмләдән дә сарайын әввәлчә бирмәртәбәли бина олдуғу, сонралар исә онун үстүнә икинчи мәртәбәнин тикилдийи, айры-айры отаглардан нә мәгсәдлә истифадә эдилдийи, онларын дахили ме'марлыг бәзәкләри вә саирә һаггындакы мүлаһизәләри йохламаға имкан вермир.

ДИВАНХАНА

Ширваншаһлар сарайы комплексини тәшкил эдән биналардан биринчи нөвбәдә диванхана гейд эдилмәлидир. Бура ортасында павилйону олан кичик бир һәйәтдән ибарәтдир. Һәйәтин үч тәрәфиндә сүтунлу эйван вардыр. Дөрдүнчү тәрәфдән һәйәт сарайын өз бинасына сөйкәнән вә диванхананы сарайын габағындакы һәйәтдән айыран диварла әһатә олунмушдур. Диванхана һәйәтинә кирмәк үчүн бу дивардакы садә гапыдан башга, күчә диварында хүсуси тағлы гапы вардыр.

Диванхананын бинасы Азәрбайчан ме'марлығынын һәр чәһәтдән ән көзәл абидәси сайылыр.

Тәәссүф ки, индийәдәк диванхананын тарихинә аид һеч бир китабә әлдә эдилмәмәси бу павилйондан о заманлар нә мәгсәдлә истифадә эдилдийини дүзкүн мүәййән этмәйә имкан вермир. Эһтимал ки, белә бир китабә олмуш, лакин о, сарайы әлә кечирән һөкмдарлар тәрәфиндән мәһв эдилмишдир. Һәр һалда диванхананын архитектурасына ме'мар тәрәфиндән мүстәсна фикир верилмәси, порталынын сталактит тағтаванлы, чох бәзәкли вә бүтүн бу биналар комплексиндә ән ярашыглы олмасы, һәйәтин үч тәрәфиндә сүтунлу эйван тикилмәси, павилйонун һәйәтинә кирмәк үчүн айрыча гапы гоюлмасы, нәһайәт, әсл сарайын, демәк олар ки, тамамилә бәзәксиз, садә порталлы һамар дивары илә кәскин тәзад тәшкил этмәси бу павилйонун хүсуси тәнтәнәли мәрасим вә рәсми гәбуллар үчүн тикилмиш олдуғуну дүшүнмәйә имкан верир.

Диванхана әслиндә кичик бир бина, даһа доғрусу павилйондур. Бурада әсас композисия үнсүрүнү, даш күмбәзлә өртүлмүш вә харичи тәрәфдән тағлы сүтунларла әһатә эдилмиш, сәккизкушәли салон тәшкил эдир. Бу тағлы сүтунлар бинанын порталлы дәһлиз вә балача бир отаг олан дүзбучаглы һиссәсинә битишир.

Диванхананын порталы үзәриндә гурулушча чох мүрәккәб вә дашдан тикилмиш ярымкүмбәз вардыр. Мүтәнасиблийинә вә үмуми тәкмиллийинә көрә бу, ялныз Бакы абидәләри арасында дейил, һабелә Иран вә Кичик Асиянын эйни типли абидәләри арасында да ән көзәли сайылыр. О, һәм ме'марын өзүнүн, һәм дә онун тикилмәсиндә иштирак этмиш усталарын маһир сәнәткар олдугларыны көстәрир. Орнаментин мүрәккәб нахышлы олмасы, дүзбучаглы оюғун күнчләрини долдуран сталактитләрин бир-биринә тәдричән вә аһәнкдар сурәтдә кечмәси һәтта инди дә тамашачыларын һейрәтинә сәбәб олур. Тағын тикилдийи дашларын бир-бир галдырылараг вә я бүтүнлүкдә ердә һазырланыб, сонра галдырылараг юхарыда гурашдырылмасы мәсәләси һәлә мүәййән эдилмәмишдир. Лакин һәр һалда там йәгинликлә демәк олар ки, чох да бөйүк олмаян бу көзәл тикинтинин ме'мары бачарыглы бир устад, йүксәк бәдии порталлар тикмәйи бачаран маһир бир сәнәткар имиш.

Дашын ишләнмәси, һабелә тағларын тимпанларына вә онларын әтрафындакы кәнарлыглара орнамент чәкилмәси чәһәтдән кириш

гапысы бүтүн порталын мүкәммәллийиндән кери галмыр. Порталын ян диварларынын һамар сәтһләри фонунда гавранан сталактитли дәринлик павилйонун бу кириш йолунун үмуми көзәллийини тамамлайыр.

Бу павилйонун анчаг бир диванхана олараг тикилмәси фикри дүзкүн дейилдир.

Диванханада кечирилмиш мәһкәмә вә е'дамлар һагтында бир сыра әфсанәләр вардыр. Әлбәттә, ола билсин ки, бурада һәгигәтән мәһкәмә мәрасимләри кечирилмишдир. Чүнки Ширваншаһлар дөвләт гаршысында бөйүк чинайәт төрәтмиш адамларла бурада бир һөкмдар кими һесаблаша биләрдиләр, лакин тәкчә Хан сарайы комплексиндә дейил, бәлкә дә бүтүн Азәрбайчанда ән көзәл сайылан бу бинанын мәһз белә бир мәгсәдлә тикилдийини күман етмәк дүзкүн олмаз.

Көрүнүр ки, «диванхана» сөзүндәки «диван» мәфһумуна даһа кениш бир мә'на верилмәлидир. Иран сарайларынын, демәк олар ки, һамысында рәсми гәбуллар үчүн «диванхана» адланан хүсуси отаглар олмушдур.

О дөврдә «диван» дедикдә дөвләт шурасы вә я мүхтәлиф дәфтәрхана нәзәрдә тутулурду. Буна әсасән «диванхана»нын көрүшә кәләнләри гәбул етмәк вә я дөвләт шурасы кечирмәк үчүн тикилдийини күман етмәк олар. Белә бир фикир һәгигәтә даһа яхын көрүнүр.

Гейд едилмәлидир ки, диванхана тикиләнә гәдәр сарай бинасында, гәбул салону олараг, билаваситә кириш порталына битишмиш сәккизкушәли салондан истифадә едилирмиш. Салонун бу формасы сонралар диванхана павилйону тикилдийи заман тәкрар едилмишдир.

Ме'мар өз композисиясы үчүн гәбул салонунун сәккизкушәли формасыны әсас көтүрәрәк, харичдән онун анчаг 5 тәрәфини сыра тағла әһатә етмишдир. Диванхананын чәнуб диварынын тамамилә һамар олуб, һеч ишләнилмәмәси вә орада анчаг бир нечә пәнчәрә вә кичик гапы олмасы тамамилә дүзкүн сайылмалыдыр; чүнки диванхана павилйонунун бу дивары илә ону сарай габағындакы мейданчадан айыран дивар арасында анчаг дар (тәхминән 2 метр ениндә) бир йол вардыр. Она көрә дә бу дивар архада галмышдыр вә бурая кәләнләрин демәк олар ки, нәзәринә чарпмыр.

Сарайла диванхана арасында дахили кедиш-кәлиш үчүн һәмин диварда кичик бир гапы вардыр. Әлдә кифайәт гәдәр материал олмадығындан, диванхананын лайиһәсини һазырладыгда мүәллифин өз хәялында ону нечә тәсәввүр етдийини вә диванхана һәйәтинә кирмәк үчүн һарада гапы гоймаг ниййәтиндә олдуғуну сөйләмәк һәлә чәтиндир. Лакин һеч шүбһә йохдур ки, о, бинанын тамашачыя мүәййән тә'сир бурахмасына чалышмая билмәзди. Буна көрә дә лайиһәнин мүәллифи өз фикир вә мүлаһизәләрини мәһз бу идеяя һәср етмишдир. Күчәйә ачылан гапыдан илк дәфә диванхананын һәйәтинә дахил олан елчиләрин вә үмумиййәтлә һәр бир шәхсин көзү гаршысында дәрһал көзәл бир мәнзәрә чанланырды: кичик вә ишыглы бир һәйәт, ердән бир гәдәр һүндүрдә, һәйәтин үч тәрәфини әһатә едән, сүтунлу сыра тағлары олан ярашыглы узун ейван. Гиймәтли халчалар ачылмыш бу ейванда тағларын көлкәсиндә сарай адамлары вә ә'янлар әйләшмишдир. Һәйәтин ортасында ердән хейли һүндүрдә сыра тағлары вә гәшәнк бир салону олан ярашыглы диванхана павилйону йүксәлир. Бурада өз яхын адамларынын дөврәйә алдығы һөкмдарын өзү әйләшмишдир; арха планда павилйона ачылан вә зәнкин орнаментләрлә бәзәнмиш уча бир портал көрүнүр.

Бир чәһәт хүсусилә гейд едилмәлидир ки, павилйонда сүтунлу тағларын даяг һиссәси павилйону әһатә едән ейванларын даяг һиссәсиндән хейли йүксәкдир; сүтунлу тағларын өзү исә павилйону әһатә едән ейванларын сүтунлу тағларындан хейли уча вә ярашыглыдыр.

Ме'мар һәм ейванларын, һәм дә павилйонун композисиясында тәтбиг етдийи сүтунлу тағлары мүхтәлиф пропорсия вә йүксәкликдә көтүрмәклә әлверишли бир мүгайисә ярада билмишдир. Элә буна көрә дә һәлә илк бахышда павилйонун мөһтәшәмлийи һисс едилир. Портала тәрәф һәрәкәт едәнләрин көзү гаршысындан павилйонун вә ейванларын мүхтәлиф пер'спективләри кәлиб кечир вә сәккизкушәли салона апарыб чыхаран гапыларын тағларында тимпан һиссәләринин мүхтәлиф орнаментли олмасынын сәбәби анлашылыр.

3 4 209
В. И. Ленин адына Бакы Мәркәзи Китабханасы
Бакинская Центральная Библиотека им. В. И. Ленина
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin KİTABXANASI

Бу порталын зәнкинлийи, онун бир һейкәл характери дашымасы, он чәркә сталактити олан тағынын шагули дилимләрә бөлүнмүш олмасы, зәнкин орнаментләрлә бәзәнмиш тимпанлары, ичәрийә кирән ердә ян диварларда гоюлмуш тахчалар, гапынын дашлары үзәриндә бөйүк сәнәткарлыгла газылмыш дәрин орнаментләр һәтта ме'мар олмаянлары белә бөйүк һейрәтә салыр.

Кириш гапысыны мүәллиф, зәннимизчә, гәсдән кичик көтүрмүшдүр ки, бүтүн порталын әзәмәти айдын нәзәрә чарпсын. Гейд эдилмәлидир ки, бу ишдә о, шүбһәсиз, өз мәгсәдинә наил олмушдур: портал һәгигәтән чох бөйүк вә монументал көрүнүр.

Дипломатик нүмайәндәләр порталдакы кириш йолундан һүндүр дәһлизләрә, орадан да сәккизкушәли салона кечир вә я дәһлизләрдә галараг диванын һөкмүнү көзләйирдиләр. Дәһлизләрдән салона кедән йол да язылы орнаментләрлә бәзәдилмишдир.

Салонун һәр диварында дахили тәрәфдән бир дәрин чамахатан вардыр. Чамахатанларын юхары һиссәси таг шәклиндәдир. Бу чамахатанлардан ялныз икиси тутугдур вә эһтимал ки, онлар отурмаг үчүн имиш.

Гәбул салону дәһлизләрдән бир нечә пилләкән һүндүрдәдир. Бу салонун дөшәмәси харичи тәрәфдән ону эһатә эдән сыра тағларын подиуму илә эйни сәвиййәдәдир.

Дәһлизләрә кичик бир отаг битишир ки, онун да үстүндә тамамилә эйни гурулушда башга бир отаг вардыр. Бу отаглардан һәр биринин һүндүрлүйү дәһлизин һүндүрлүйүнүн ярысына бәрабәрдир. Онларын арасында даш пилләкан вардыр. Эһтимал ки, һәр ики отаг хидмәтчиләрә мәхсус имиш.

Дәһлиздән сәккизкушәли салона кириш гапысынын бәзәк композисиясына орнаментлә бәрабәр, һазырда айдын охунан гур'ан айәләри дә дахил эдилмишдир. Тәәссүф ки, харичи гапынын һәмин ериндәки китабәләр гашыныб тәмизләнмиш вә орада һеч бир язы галмамышдыр. Буну ялныз онунла изаһ этмәк олар ки, һәмин язы, бинадан кечмишдә нә мәгсәдлә истифадә олундуғуну вә эһтимал ки, ән үмдәси, бу бинаны тикдирмиш һөкмдарын хатирәсини унутдурмаг үчүн бураны әлә кечирән ени һөкмдарын әмри илә гәсдән гашыныб позулмушдур.

Сәккизкушәли салонун даш дөшәмәсиндә салону онун алтында ерләшән зирзәми илә бирләшдирән квадрат шәкилли бир дешик вардыр. Үстү даш гүббә илә өртүлмүш вә дөшәмәси даш саллардан ибарәт олан бу зирзәминин йолу дәһлиздәндир. Ичәрисинә күнәш ишығы дүшмәйән бу зирзәминин нә үчүн тикилдийи гәт'и мә'лум дейилдир; бу хүсусда мүхтәлиф әфсанәләр, о чүмләдән белә бир әфсанә дә вардыр ки, куя зирзәми чаниләр үчүн зиндан имиш. Әлбәттә, мүәллифин ону мәһз зиндан тикдийи фикри илә чәтин разылашмаг олар. Бу мәсәлә ялныз диванхананын нә мәгсәдлә тикилдийи мүәййән эдилдикдән сонра гәт'и һәлл олуна биләр.

Диванхананын порталындакы бәзәкләрдән куфи хәтлә язылмыш сәккизкушәли ики розетка диггәти чәлб эдир; языларын чох мүрәккәб композисиясы, көрүнүр, эйни заманда көзәл һүсн-хәтт саһиби олан ме'мар тәрәфиндән маһарәтлә дүзәлдилмишдир.

Алтыкушәли һәндәси фигурлар ичәрисиндә анчаг «Әли» сөзүнүн тәкрарындан ибарәт олан стилләшдирилмиш язылар да бу үслубда дүзәлдилмишдир. Гейд эдилмәлидир ки, «Әли» сөзү бурада алты дәфә тәкрар олунмушдур: онлардан үчү габарыг шәкилдә олуб, галан үчү исә бу габарыг элементләрин арасыны тәшкил эдән киринтиләрдир.

ШИРВАНШАҺЛАРЫН ТҮРБӘСИ

Ашағы һәйәтдә, Шаһ мәсчиди илә бир сырада, ашағы мейданчаны юхары мейданчадан айыран дивардакы чатма тағлы гапынын гаршысында дүз дөрдбучаглы бир бина вардыр. Бу бина Ширваншаһлар сәрдабасыдыр; она «Түрбә» дейилир.

Янлары чох диггәтлә йонулуб бир-биринә кип сөйкәнән ағ Бакы дашларындан һөрүлмүш тамамилә һамар фасадда, бинадан һүндүрә галхараг, түрбәйә кириш йолунун айдын көрүнмәсинә көмәк эдән зәнкин бәзәдилмиш бир портал диггәти чәлб эдир. Бу портал юхарыда тәсвир этдийимиз диванхана порталынын композисиясыны тәкрар эдир, лакин она нисбәтән бир гәдәр садә һәлл эдилмишдир. Бурада сталактит күмбәзи ялныз дөрд чәркә ста-

лактитдэн ибарэтдир, порталын јан диварлары һамар олуб, кириш гапысында јалныз тағларын тимпанлары орнаментлидир вэ онларын јухарысында ики чэркэ китабэ һэкк эдилмишдир.

Кириш гапысынын үстүндэки тимпанларын орнаментинэ бир алтыбучаглы фигур дахил эдилмишдир. Онун ичэрисиндэ «Эли» сөзү алты дэфэ јалныз габарыг шэкилдэ тэкрар олунур.

Портал дивардан, демэк олар ки, јарым метрэ гэдэр ирэли чыхыр. Бу чыхынты өнүндэ баш фасадын бүтүн бојунча узанан вэ порталын ичэрисинэ дахил олан, адамларын отурмасы үчүн скамја вэзифэсини көрэн сэки вардыр. Белэ гурулуш һэмин дөврдэ тикилмиш биналарын бир чоху үчүн характер сајылыр.

Порталдан дэһлизэ кечилир. Дэһлизин сағ вэ сол тэрэфлэриндэ ики балача отаг вардыр. Бу отагларын һэр бириндэн дэһлизэ бир гапы ачылыр. Еһтимал ки, бу отаглар дин хадимлэринэ аид имиш.

Тамашачы дэһлиздэн эсас салона—сэрдабаја дахил олур. Планда хачвари шэкил алан бу салонун орта һиссэси даш күмбэзлэ өртүлмүшдүр. Һэмин күмбэз сферик јелкэнлэр системи васитэсилэ хачын голларындакы тағтаванлара вэ даш диварлара сөјкэнмишдир.

Гапынын мүгабил тэрэфиндэ, хачын голлары арасында галан һиссэдэ, галын даш диварларын ичиндэ ики балача отаг вардыр. Бунлардан, ола билсин, һүчрэ вэ ја амбар кими истифадэ эдилирмиш.

Салонун орта һиссэсинин үстүнү өртэн күмбэзин харичи үзү вахтилэ фирузэ рэнкли кашы илэ өртүлү имиш. Инди күмбэзин үзэриндэ кашы галмамышдыр.

Сталактит күмбэзиндэки тимпанларын орнаментинин јухарысында дини характерли китабэлэрдэн ибарэт бир гуршаг, тимпанларын өзүндэ исэ, һэр ики тэрэфдэ ичи јазылы медалјонлар вардыр. Бу јазыларын һэрфлэри элэ мигјасда көтүрүлмүш вэ гисмэн элэ стиллэшдирилмишдир ки, илк нэзэрдэ этрафдакы орнаментдэн чох аз фэргլэнир. Порталын кириш гапысынын үстүндэки китабэ түрбэнин һичри 839-чу (милади 1435/36-чы) илдэ Ширваншаһ Хэлилуллаһ тэрэфиндэн өз анасы вэ оғлу үчүн тикилдијини хэбэр верир.

Түрбэ бинасынын сонралар мэдрэсэјэ чеврилмэси һэмин гэбрлэрдэн бизэ бир эсэр галмамасына сэбэб олмушдур.

1947-чи илдэ түрбэ тэ'мир эдилэркэн апарылан газынты заманы дөшэмэнин сэтһиндэн хејли дэриндэ 6 гэбр мејдана чыхарылмышдыр. Көрүнүр, Ширваншаһ Хэлилуллаһын анасы вэ оғлундан башга, бурада сонралар Ширваншаһлар аилэсинэ мэнсуб башга шэхслэр дэ дэфн эдилмишдир.

ШАҺ МЭСЧИДИ

Ашағы мејданчадакы балача һэјэтдэ Шаһ мэсчиди адланан бир мэсчид вардыр. Онун ики кириш порталы вардыр: бунлардан бири һэјэтэ бахыр, о бири исэ онунла, демэк олар ки, јанашы олуб, јан вардадыр. Биринчи портал кэнардан кэлэнлэрэ, икинчи исэ сарајда јашајанлара—Ширваншаһа вэ онун јахын адамларына аид имиш.

Мэсчидин чэнуб дивары күчэ боју узаныр, гэрб диварында исэ тэхминэн 2 метрлик бир чыхынты вардыр ки, бу да бинанын планынын дүзбучаглы формасыны позур.

Бу мэсчидин салонунун кичиклији (саһэси 70 квадрат метрдэн артыг дејилдир) көстэрир ки, ибадэт үчүн бураја чохлу адам топлашмасы мүмкүн дејилди вэ мэсчиддэн анчаг аз мигдарда адам истифадэ эдирмиш.

Мэсчид планда хачвари көрүнэн бир салондан, кириш гапысынын сағ тэрэфиндэ јерлэшмиш бир отагдан вэ бинанын ахырында ики балача отагдан ибарэтдир. Кириш гапысынын сағ тэрэфиндэ јерлэшэн вэ саһэси 15 квадрат метр олан отагдан салона бир гапы ачылыр. Бу отаг ибадэт эдэн гадынлар үчүн ајрылмыш вэ һэјэтдэн она хүсуси јол гојулмушдур; ичэрисиндэ балача бир меһраб вардыр.

Ибадэт салонунун мэркэзи һиссэси даш күмбэзлэ, јанлары исэ тағтаванла өртүлмүшдүр. Эсас күмбэз бу тағтаванлара вэ пилонларын күнчлэринэ сөјкэнир.

Мэсчид бинасынын эсас оху чэнуб истигамэтиндэдир. Кириш гапысы илэ үзбэүз диварда јерлэшмиш меһраб да чэнуба бахыр.

Яхын Шәрг өлкәләриндәки мәсчидләрин чохунда меһрабын бәдии тәртибатына хүсуси фикир верилмишдир, бурада исә меһраб чох садәдир.

Икинчи мәртәбәдәки отаглар да эйнилә биринчи мәртәбәдәки үч отаг кими ерләшдирилмишдир; биринчи мәртәбәдән икинчи мәртәбәйә диварын ичиндә тикилмиш даш пилләкан васитәсилә йол вардыр.

Бу отагларын һамысы, йәгин ки, ярдымчы отаг олуб, дин хадимләри үчүн һүчрә вәзифәсини көрүрмүш. Отаглар даш тахтаванла өртүлмүш, диварларында исә тахча ерләри гоюлмушдур. Отаглардан ән бөйүйүнүн үстү даш күмбәзлә өртүлмүшдүр.

Мәсчидин сол күнчүндә, санки билаваситә дамын үстүндән даш минарә йүксәлир. Отурачағы квадрат шәклиндә олан бу минарә сонра силиндр шәклини алыр. Юхары тәрәфдә минарә балконун мейданчасы үчүн чыхынты әмәлә кәтирән сталактит карнизлә гуртарыр. Бу мейданчая чыхмаг үчүн минарәнин көвдәси илә бир вәһдәт тәшкил эдән винтә охшар даш пилләкан вардыр. Тәәссүф ки, балконун сураһысы саламат галмамышдыр. Лакин башга минарәләрин сураһыларына әсасән гәт'и демәк олар ки, бу сураһы да дашдан имиш.

Минарәнин силиндрик һиссәси, мейданчадан юхарыда да, диаметри кичилдилмиш һалда давам эдир вә хүсуси гурулушда олан дилимли балача күмбәзлә гуртарыр.

Балконун сталактитләрини көздән кечирдикдә айдын олур ки, онлар харичи көрүнүшләринә вә өз гурулуш принсипләринә көрә, диванхана порталынын сталактит гуршағындан чох аз фәргләнир. Сталактитләрдән ашағыда дашда оюлмуш язылар вардыр. Бир гуршаг әмәлә кәтирән бу язылар минарәнин тамамилә һамар сәтһиндә өз киринти вә чыхынтылары илә айдын көзә чарпыр.

Чох йүксәйә галхмыш бу уча минарә бөйүк вә кичик күмбәзләрлә бирликдә Шаһ мәсчидинә марағлы вә көзәл бир силуэт верир. Минарәнин үзәриндәки языда дейилир: «Бу минарәдә китабә язмаг һаггында әзәмәтли солтан Хәлилүллаһын өзү һөкм вермишдир. Аллаһ онун дөвраныны, һөкмүнү вә гүдрәтини артырсын. Сәнейи 5 вә 40 вә 800», йә'ни һичри 845-чи (милади 1441-чи) ил.

ШӘРГ ДАРВАЗАСЫ

Сарай һәйәтинин шәрг диварында тәк бир портал вардыр. Онун бурада нә үчүн вә нә мәгсәдлә тикилдийи һәлә мә'лум дейилдир. Бу портал өз характери э'тибарилә диванхана вә түрбәнин порталларына охшаса да, һәм ишләнмә кейфиййәти, һәм дә бәзәйи чәһәтдән онлардан кери галыр.

Әввәлки порталлары нәзәрдән кечирдикдә гейд этдик ки, онларын алчаг, лакин көзәл рәсмләрлә бәзәдилмиш гапылары бир нөв мигяс вәзифәсини көрүр ки, бунун да сайәсиндә порталын өзү абидәви вә һәтта чох әзәмәтли көрүнүр.

Бурада белә дейилдир, порталын кириш һиссәсиндәки энли, алчаг вә гейри-мүтәнасиб гапы үмуми тә'сири хейли зәифләдир.

Сарайын бүтүн комплексинин баш планыны нәзәрдән кечирдикдә белә бир суал ортая чыхыр: һәр һалда кифайәт гәдәр зәнкин көрүнән бу порталдан көрәсән һарая йол кедирмиш? Һәйәтин бу һиссәсиндә сарай бинасына кирмәк үчүн бир гапы белә йохдур. Бу портал бир нөв тәк галмыш вә һәтта она битишән диварла да әлагәләндирилмәмишдир. Портал яхшы йонулмуш вә бир-биринин үзәринә кип отуран дашлардан тикиләрәк дүз чәркәләрлә доғранмыш, дивар исә кобуд йонулмуш дашлардан һөрүлмүшдүр. О нә дашларын өлчүсү, нә дә дәрзләрин габалығы илә порталын һөркүсүнә уйғун кәлмир. Адама элә кәлир ки, бу мүвәггәти бир шейдир вә һәм дә чох сонралар тикилмишдир. Ола билсин ки, һөкмдарлардан бири бурада бир бина тикдирмәк истәмиш, лакин нә исә она имкан вермәмишдир. Белә бир фикир һәгигәтә яхын көрүнүр. Йәгин ки, бурада бир бина тикиләчәк вә һәмин портал онун кириш йолу олачагмыш. Порталын үзәриндәки китабәдә көстәрилир ки, гапы дейил, «бина тикмәк әмр олунду».

Күман эдилмәлидир ки, һәмин дөврүн тарихинин өйрәнилмәси яхын кәләчәкдә бу порталын нә үчүн вә нә мәгсәдлә тикилдийини айдынлашдырачагдыр.

Абидәнин үзәриндәки китабәдә онун 1585-чи илдә тикилдийи язылмышдыр.

ДӘРВИШ МӘГБӘРӘСИ

Һәйәтин чәнуб һиссәсиндә, дибарын яхынлығында Дәрвиш түрбәси адланан сәккизкушәли бир мәгбәрә вардыр. Бурада куя Ширваншаһ Хәлилуллаһын сарай алими Сейд Йәһя Бакуи басдырылмышдыр.

Түрбә кечмишдә дүзбучаглы балача бир биная битишик имиш. 1918-чи илдә янмыш олан бу бинаны бә'зиләри мәсчид һесаб эдир. Ола билсин ки, һәмин бина сәрдаба имиш.

Бу биналардан һансынын даһа әввәл тикилдийини сөйләмәк чәтиндир. Лакин һәр һалда онларын арасында һеч бир үзви рабитәнин олмадығы шүбһәсиздир. Бу биналардан бири о бирисинә артырмадыр, лакин онун мәһз нә заман артырылдығы һәлә мүәййән эдилмәмишдир.

Дәрвиш түрбәси пирамидая охшар күмбәзлә өртүлмүш балача бир бинадыр. Бу күмбәз Бакынын яхынлығында, Шамахы районунда вә Азәрбайчанын башга районларында олан түрбәләрин күмбәзинә охшаса да, Абшерон абидәләри ичәрисиндә еканә сайылыр; чүнки Абшеронун башга түрбәләринин күмбәзи ади формададыр.

Түрбәнин диварлары вә тағы яхшы йонулмуш дашдан тикилмишдир; пәнчәрәләрин тахта чәрчивәни әвәз эдән шәбәкәләри дә дашдан гайрылмышдыр.

Бу бинада түрбәнин күмбәз вә диварларыны өртән вә һәләлик сарай комплексинин тикилиләри ичәрисиндә дахили бояларын саламат галмыш еканә нүмунәси олан сграффито типли рәнкли мала мараглыдыр.

АБШЕРОНУН ГАЛА ВӘ БҮРЧЛӘРИ

Көһнә Бакынын абидәләри илә бәрабәр, этраф кәндләрдә олан бир сыра башга орта әср гала вә бүрчләри дә диггәти чәлб эдир.

Бу бүрчләрин бир гисми зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Лакин онларын һаггында там тәсәввүр әлдә этмәк үчүн бизә кәлиб чатанлары да тамамилә кифайәтдир.

Бу гала вә бүрчләрин һамысында бир шей айдын нәзәрә чарпыр ки, бу да онларын иншаатчыларынын тикинти үчүн сечдикләри

ерин топографиясына чидди фикир вермәләридир. Онлар бу гала вә бүрчләри элә ердә тикмәйә чалышмышлар ки, ора, әввәлән, этрафа нисбәтән йүксәкдә олсун вә орадан даһа узаглар көрүнсүн; икинчи дә өз тәбии шәраити илә дүшмәнин она яхынлашмасыны чәтинләшдирсин вә беләликлә дә мүдафиә ишләрини асанлашдырсын.

Галаларын этрафында тикилмиш бүрчлү, мазғаллы вә саир истеһкамлы даш диварларын галыглары көстәрир ки, бу диварлар кичик һәйәтләрин ичәрисиндә ерләшән бүрчләрин мүдафиәсини гүввәтләндирмәк үчүн тикилмишдир. Абшеронун планда даирәви вә я дүзбучаглы олан гала вә бүрчләринин, демәк олар ки, һамысынын гурулушу эйнидир. Онлар бир нечә (икидән сәккизә гәдәр) мәртәбәйә бөлүнмүшдүр. Бу мәртәбәләр арасында йол, диварын ичәрисиндә тикилмиш пилләкандан ибарәтдир. Ибтидаи шәкилдә олса да, бурада канализасия йолунун мөвчуд олмасы мүһасирә заманы онлардан бир яшайыш бинасы кими дә истифадә эдилдийини көстәрир.

Бунунла янашы олараг гейд эдилмәлидир ки, гала вә бүрчләрин иншаатчылары тикинтинин мөһкәмлийинә дә чидди фикир вермишләр. Диварларын хейли галын, һәтта бә'зән лүзумсуз ерә галын олмасына вә диггәтлә һөрүлмәсинә бахмаяраг онларын тинләриндә вә араларында әлавә бүрчләр тикилмишдир. Бу әлавә бүрчләрин бир сыра һалларда конструктив әһәмиййәти вардыр вә онлар контрфорс (даяг дәстәйи) вәзифәсини көрүр.

Абшеронда бу дөврүн феодал һәятыны айдынлашдыран тарихи материалларын кифайәт гәдәр өйрәнилмәмәси, хүсусән бу галаларын саһибләри һаггында бир мә'лумат олмамасы онларын нә мәгсәдлә тикилдийини, һабелә онлардан нечә истифадә эдилдийини гәт'и сөйләмәйә имкан вермир вә бу барәдә мүхтәлиф мүлаһизәләр ирәли сүрүлмәсинә сәбәб олур.

Абшерон ярымадасында тикилмиш галаларын хәритәси нәзәрдән кечирилдикдә айдын көрүнүр ки, онларын чоху саһил боюнда, аз бир гисми исә ярымаданын ичәриләриндәдир.

Ола билсин ки, бу галалар саһил боюнча мүшаһидә апармаг үчүн тикилмишдир. Һәтта дейирләр ки, кечмишдә белә тикилиләр «көз галасы», йә'ни нәзарәт мәнтәгәси адланырмыш. Сөз йох ки,

онлар эйни заманда басгын вахты, көмәк кәләнә гәдәр мөһкәм бир сығыначаг вә мүдафиә мәнтәгәси ролуну да көрүрмүш.

Бу галаларын тикилмәси бир дә онунла изаһ эдилир ки, ярымаданын ич тәрәфләриндәки кәндләрдән фәргли олараг, галасы олан бу кәндләрдә чохлу мейвә бағы вә үзүмлүк вардыр; демәли, онларда даһа чох әһали яшайырмыш, буна көрә дә адамлар өзләрини о заман «дахили дүшмәнләрдән» дә мүдафиә этмәли идиләр.

Бу чәһәтдән академик Березинин 1842-чи илә аид статистик мә'луматы чох мараглыдыр. Белә мә'лум олур ки, бир әср бундан әввәл Бакыда анчаг беш мин әһали вар имиш, һалбуки о заман шәһәрин әтраф бағ—кәндләриндә ийирми миндән артыг әһали яшайырмыш.

Бу гала-бүрчләрдә биринчи мәртәбәнин хейли һүндүр олдуғуну вә үст мәртәбәләр арасындакы әлагәнин (йолун) хүсуси гайдада тәшкил эдилдийини гейд этмәк лазымдыр. Бә'зи галаларда икинчи мәртәбәйә анчаг биринчи мәртәбәнин тағтаваны вә я күмбәзинин ортасындакы дешикдән кечмәк олар. Эһтимал ки, бурая тахта пилләкан вә я ип пилләкан васитәсилә галхырлармыш; даш пилләкан исә, адәтән, дөшәмәдән хейли һүндүрдә, аз гала биринчи мәртәбәнин таваны алтындан башланыр.

Айдындыр ки, белә бир гурулуш биринчи мәртәбәйә сохулан басгынчылара гаршы бир мүдафиә тәдбири олуб, онларын үст мәртәбәләрә чыхмасына чидди манечилик төрәдирмиш.

Галаларын даш диварларында фасад тәрәфиндән дар бир ярыг шәклиндә олан пәнчәрәләр ичәрийә доғру кенишләнәрәк мазғал шәклини алыр вә галанын дахили һиссәсини ишыгландырырды.

Гала-бүрчләр, чох эһтимал ки, үст мейданчадан мүдафиә олунурмуш. Галанын мүдафиәчиләри һүчум эдәнләрә орадан атәш ачыр вә онлары даша тутурмушлар.

Гала вә бүрчләрдә мүһасирәйә алынанлары су илә тә'мин этмәк үчүн һәм галаларын һәйәтиндә, галанын лап яхынлығында, һәм дә галанын дахилиндә су гуюлары—чалалар вар имиш. Инди апарылан газынты ишләриндә белә гую вә чалалара чох раст кәлинир.

Яшлы адамлар бу галалардан бә'зиләринин арасында куя ералты йол олдуғуну сөйләйирләр. Мәсәлән, Мәрдәкан кәндинин сакинләри инандырырлар ки, орада бир-биринин яхынлығында олан дүзбучаглы вә даирәви галалар арасында ералты йол вардыр; лакин буну йохламаг һәләлик бизә мүйәссәр олмамышдыр.

Нәзәрдән кечирдийимиз гала-бүрчләрин архитектурасы, онларын садә һәндәси фигурлар—силиндр вә я паралелопипед шәклиндә тикилмәси, диварларын, демәк олар ки, тамамилә бәзәксиз вә һамар олмасы, пәнчәрәләрин бир ярыг-мазғал шәклиндә гайрылмасы онларын өз вәзифәләринә, йә'ни феодаллар үчүн чәтин алына билән бир мүдафиә галасы олмасына тамамилә уйғун кәлир. Онларын ичәрийә кирмәйи чәтинләшдирмәк үчүн гәсдән балача гайрылмыш кириш гапылары галанын кәнардан бахана даһа бөйүк вә әзәмәтли көрүнмәсинә сәбәб олурду.

Әразинин тәбии шәраитиндән бачарыгла истифадә этмиш иншаатчы ме'марлар бу гала вә бүрчләрин архитектура көрүнүшүнү дә мүвәффәгийййәтлә һәлл этмишләр; онларын адама бурахдығы тә'сир тамамилә өз вәзифәләринә уйғун кәлир.

Абшеронун бүрч вә галаларынын композисиясындакы үмуми характер чәһәтләри көстәрдикдән сонра онларын бә'зиләриндән гысача бәһс этмәк олар.

ГЫЗ ГАЛАСЫ

Абшеронун галаларындан ән бөйүйү вә әзәмәтлиси Бакыда, Ичәри шәһәрдә олан Гыз галасыдыр.

Һүндүрлүйү 28 метр, диаметри 16—16,5 метр, диварларынын галынлығы диб тәрәфдә 5 метр, юхары тәрәфдә исә 4 метр олан Гыз галасы силиндр формалы әсл галадан вә чәнуб тәрәфдән она битишән даяг дәстәйинә (контрфорса) охшар ири бир тикилидән ибарәтдир. Бу тикилидән нә мәгсәдлә истифадә олундуғу һәлә бу күнә гәдәр муәййән эдилмәмишдир. Гала сәккиз мәртәбәйә бөлүнмүш, һәр мәртәбәнин айрыча даш тағтаваны вә я күмбәзи олмушдур (бунлар инди учулуб дағылмышдыр.). Бу мәртәбәләр диварын ичиндә тикилмиш даш пилләкан васитәсилә бир-бирилә бирләшир.

Мәртәбәләрдә дивардан байыра чыхарылмыш сахсы борулары

олан дəринликлəр вардыр. Эһтимал ки, бу борулар чиркаб атмаг үчүн гоюлмушдур.

Галанын дахилиндə олан гую, көрүнүр, орая сығынанлары вə галанын мүдафиəчилəрини су илə тə'мин эдирмиш.

Пиллəкан олан тəрəфин фасадында гоюлмуш ярыг шəкилли пəнчəрəлəр мəртəбəлəри ишыгландырмаға хидмəт эдирмиш. Онлар, башга ерлəрдə олдуғу кими, ичəрийə доғру кенишлəнəрəк мазғалаохшар бир шəкил алырса да, һəр һалда мүдафиə мəгсəди дашыдығы шүбһəлидир. Эһтимал ки, галанын мүдафиəчилəри һүчум эдəнлəрə анчаг галанын юхары мейданчасындан атəш ачыр вə галая яхынлашан дүшмəнин башына ағыр шейлəр яғдырырмышлар.

Бу мəгсəдлə галанын юхары һиссəси машикуллаларла гуртармалы иди. Тəəссүф ки, онлар зəманəмизə гəдəр галмамышдыр. Инди галанын үст мейданчасынын янларында энли һасар вардыр.

Академик Гмелинин (XVIII əср) чəкдийи шəкилдə галанын юхары һиссəси гисмəн дағыныг һалда көстəрилир. Бу шəклə инанмамаг үчүн əлдə һеч бир əсас йохдур. Демəли, галанын юхары һиссəси енидəн бəрпа эдилмишдир. Лакин онун нə заман вə ким тəрəфиндəн бəрпа эдилдийи һəлə бəлли дейилдир.

Гала диварларынын харичи көрүнүшү дə диггəти чəлб эдир. Фасадын һəркүсү мүəййəн һүндүрлүйəдəк Бакы тикинтилəри үчүн тамамилə характер шəкилдə олуб, демəк олар ки, һамардыр вə дашлары дүз сыраларла дүзүлмүшдүр. Галанын юхары һиссəсиндə исə бу сыралар нөвбə илə каһ ирəли чыхыр, каһ да киринти əмəлə кəтирир.

Белə бир суал ортая чыхыр: көрəсəн, һəркүнүн бу шəкилдə олмасынын сəбəби нəдир? Ме'мар бурадан ялныз бир декоратив үсул ишлəдəрəк, фасады көлкəлəрлə бир гəдəр чазибəдар этмəк үчүнмү бу бөйүк дивар күтлəсинин екнəсəглийини позмаға чалышмыш вə я башга бир мəгсəд күдмүшдүр? Ола билсин ки, бурада да о заманлар һəр ердə кениш тəтбиг эдилəн кəрпич һəркүсү үсулу тəкрар олунмушдур. Доғрудан да, үфүги сыралар белə айдын бир шəкилдə көзə чарпмасайды дивар чох екнəсəг көрүнəр вə үмуми тəəссүрат хейли зəиф оларды.

Фасадын гапы еринин үстүндə ири бир даш үзəриндə куфи хəтлə язылмыш бир китабə вардыр. Бурада «Давудун оғлу, Мəс'удун галасы» сөзлəри язылмышдыр. Бу китабə галанын XII əсрин биринчи ярысында сəлчуг солтаны Мəс'уд тəрəфиндəн тикдирилдийини дүшүнмəйə имкан верир.

Гыз галасы һаггында халг арасында мүхтəлиф əфсанəлəр вардыр. Бунлардан əн чох йайыланы ерли һөкмдарын, өзүнү галанын юхары мейданчасындан суя атмыш гызынын фачиəнə өлүмүндəн данышан əфсанəдир.

МƏРДƏКАНДАКЫ ДҮЗБУЧАГЛЫ ГАЛА

Абшерон ярымадасынын шимал-шəрг саһилиндə, Мəрдəканда бүрч типли дүзбучаглы бир тикинти—тинлəриндə бинанын бүтүн һүндүрлүйү бою ирəли чыхмыш гүллəлəри олан бир гала вардыр. Бу галанын да тикилмə тарихи XII əсрə аид эдилир.

Сəйяһларын яздыгларына вə апарылан газынтыларын нəтичəлəринə əсасəн мүəййəн эдилмишдир ки, кечмишдə галанын əтрафында даш һасар вар имиш. Һəйəтин ичəрисиндə һазырда гурумуш чохлу гəдим су гуюсу тапылмышдыр.

Һүндүрлүйү 22 метр вə диварларынын галынлығы 1,60—2,10 метр олан бу гала ичəридəн 5 мəртəбəйə бөлүнмүшдүр. Инди ялныз биринчи мəртəбəнин гүббəйə охшар даш таваны галыр. Күман эдилир ки, о бири мəртəбəлəрин таваны ясты олуб, тирлəрдəн ибарəт имиш.

Юхарыда гейд эдилдийи кими, белə гала-бүрчлəрдə мəртəбəлəр арасында, адəтəн, даш пиллəкан васитəсилə əлагə сахланылырды. Бурада чəнуб-гəрб гүллəсинин ичиндə белə бир даш пиллəкан вардыр.

Галанын юхары һиссəси машикул гуршағы илə гуртарыр ки, о да эйни заманда карниз вəзифəсини көрүр.

Ме'мар бурада ишлəдилəн дашын асан гопдуғуну нəзəрə алараг, бир нечə чəркəдəн ибарəт олан бу карнизи мүхтəлиф дашлардан тикмишдир. Юхары чəркəнин дашлары «отурачагларынын» чох һиссəси илə ашағыдакы чəркəлəрə сөйкəнир вə һəркүдə мөһкəм сыхылыб галыр. Белəликлə, бүтүн карнизин мөһкəм олмасы тə'мин эдилир. Бурада дашлар тəдричəн габаға чəкилдийиндəн, карнизин лазыми гəдəр ирəли чыхмасы тə'мин эдилмишдир.

МӘРДӘКАНДАКЫ ДАИРӘВИ ГАЛА

Мәрдәканда, юхарыда тәсвир этдийимиз галанын яхынлығында даирәви гурулушлу башга бир гала да вардыр. Үзәриндәки китабә онун 1232-чи илдә ме'мар Әбдүлмәчид тәрәфиндән тикилдийини көстәрир.

Һүндүрлүйү тәхминән 15 метр олан бу гала үч мәртәбәдән ибарәтдир. Мәртәбәләр сферик даш күмбәзлә өртүлмүш вә башга галаларда олдуғу кими, диварын ичиндә гоюлмуш даш пилләкан ла бир-бирилә бирләшдирилмишдир.

Юхарыда көстәрилән сәбәбә көрә, пилләканын йолу биринчи мәртәбәнин дөшәмәсиндән 3 метр йүксәкдә башлайыр.

Мәрдәканын дүзбучаглы галасында олдуғу кими, бурада да галанын юхарысы һүчум едәнләрин башына мүхтәлиф шейләр яғдырмаг үчүн бир-бириндән аралы олан машикулларла гуртарыр[1].

НАРДАРАН КӘНДИНДӘКИ ГАЛА

Абшерон саһилләриндә зәманәмизә гәдәр кәлиб чатан галалардан Нардаран кәндиндәки галаны да гейд этмәк лазымдыр. О, нисбәтән яхшы галмышдыр.

Планда даирәви көрүнән вә саламат галмыш һиссәсинин һүндүрлүйү 12,5 метр олан бу гала, демәк олар ки, квадрат шәкилли бир һәйәтин ортасында тикилмишдир. Һәйәтин һәр тәрәфинә тәхминән 6 метр һүндүрлүйүндә һасар чәкилмишдир. Һасарын тинләриндә гүлләләр, онларын да барбетләри вә мазғаллары вардыр.

Галанын ичәриси үч мәртәбәдән ибарәтдир. Бунлардан биринчиси (ашағы мәртәбә) о бириләриндән ики дәфәдән чох һүндүрдүр. Мәртәбәләрин һамысы дашдан тикилмиш ясты күмбәзлә өртүлмүшдүр. Бу мәртәбәләрдән бир-биринә вә юхары мейданчая диварын ичиндә тикилмиш пилләкан васитәсилә йол вардыр.

Бурада мәртәбәләр арасында гоюлан йолун бир гәдәр гейри-ади характер дашыдығы гейд эдилмәлидир. Галанын һәр мәртәбәсинин өз пилләканы вардыр. Әлбәттә, бу мәсәлә архитектура мүлаһизәләриндән ирәли кәлмәмиш вә, йәгин ки, һүчум эдәнләрин о бири мәртәбәләрә сохулмасыны чәтинләшдирмәк үчүн тәтбиг эдилмишдир.

[1] 1954-чү илдә галанын бәрпа эдилмә ишләри заманы даирәви галанын әтрафында дивар олдуғу мүәййән эдилмишдир.

Галанын дөшәмәсиндә (онун ортасында) дүзбучаглы кичик бир дешик вардыр. Бу дешик галанын өз ичиндә газылмыш гуюя ачылыр.

Әввәлки галаларда олдуғу кими, бурада да, мәртәбәләрә ишыг дүшмәси үчүн фасадда дар ярыг шәклиндә вә ичәрийә тәрәф кенишләнән пәнчәрәләр гоюлмушдур.

Истәр галанын өзү, истәрсә дә һасарын диварлары ерли дашдан тикилмишдир. Һөркүнүн характериндән көрүнүр ки, диварларда бә'зи дәйишикликләр эдилмишдир. Гала йонулмуш дашдан дүзкүн сыраларла тикилмишдир вә дашларын тикишләри чох назикдир. Диварлар, хүсусилә дә онларын юхары һиссәләри кобуд йонулмуш, бә'зән анчаг ири чыхынтылары гопарылмыш мүхтәлиф өлчүлү дашлардан тикилмишдир.

Галанын фасадында дашда һәкк олунмуш ики китабә вардыр. Бунлар галанын һичри 700-чү (милади 1301-чи) илдә тикилдийини вә ме'марынын Сәәдин оғлу Маһмуд олдуғуну көстәрир.

РАМАНА КӘНДИНДӘКИ ГАЛА

Абшерон ярымадасынын, демәк олар ки, мәркәзиндә ерләшән Рамана кәндинә яхынлашанда, тәпәнин лап башында йүксәлән вә санки онунла вәһдәт тәшкил эдән бөйүк бир тикили диггәти чәлб эдир. Яхындан бахдыгда бу тикилинин бир һәрби галанын вә онун әтрафына чәкилмиш һасарын галыглары олдуғу мә'лум олур.

Ме'мар тәпәнин сылдырымлы ямачларында гала үчүн чох көзәл ер сечмишдир. Буранын тәбии гурулушу галая яхынлашмағы чәтинләшдирир вә онун әтраф әрази үзәриндә һаким мөвгә тутмасыны тә'мин эдир.

Ме'мар эразинин тәбии шәраитиндән нәинки утилитар, һәм дә архитектура чәһәтдән бачарыгла истифадә эдәрәк, ерли шәраити тикилинин садә вә лаконик формаларда һәлл эдилмиш умуми композисиясы илә дүзкүн әлагәләндирә билмишдир. Беләликлә, гала бу уча гаялығын тәбии тәпәси кими көрүнүр. Һәчмчә бө-

йүк олмаян гәср исә адамда чох ири вә монументал бир тикили тә’сири бурахыр.

Заманын дағыдычы тә’сирилә башлыча олараг диварларын вә галанын юхары һиссәләри учулуб дағылмышдыр. Буна көрә дә онларын илк вәзиййәтләри һаггында мүәййән мүһакимә йүрүтмәк мүмкүн дейилдир.

Композисия чәһәтдән Рамана галасы, әсас э’тибарилә, Абшеронун эйни типли тикилиләри үчүн ади сайылан принсипләр әсасында тикилмишдир.

Юхарыда тәсвир этдийимиз галаларын һәйәтләри вә онлары әһатә эдән диварлар квадрат шәкилли олдуғу һалда, Рамана галасынын ерләшдийи мейданча, галанын һәйәти вә диварлары планда узунсов чохбучаглы шәклиндәдир. Бурада һасарын тинләриндә вә шәрг диварынын ортасында гүллә вардыр.

Һәйәтин кириш йолу һасарын гәрб диварында вә бир гәдәр ирәли чыхмыш портал шәклиндәдир.

Планда дүзбучаглы кими көрүнән гала һәйәтин ортасында дейил, онун шимал-гәрб күнчүндә, гәрб диварынын, демәк олар ки, 3 метрлийиндәдир.

Галанын гапысы онун чәнуб тәрәфиндә дейил, шимал тәрәфиндәдир; йә’ни бу гапы һәйәтин даһа кениш вә әсас һиссәсини тәшкил эдән вә орая кәләнләрин порталдан дахил олдуғу тәрәфә ачылмайыб, гала илә шимал дивары арасында галан дар золаға ачылыр. Бу да, шүбһәсиз ки, тәсадүфи дейилдир: гала гапысынын белә ерләшдирилмәсиндә, эһтимал ки, сырф мүдафиә мәгсәди күдүлмүш вә гәсдән белә эдилмишдир ки, галая һүчум эдәнләр дар ердә, гала илә дивар арасында сыхышдырылсын вә онларын галая дахил олмасы чәтинләшсин.

Мәрдәкан галасында олдуғу кими, бурада да галанын тинләриндә ярымбүрчләр вардыр. Галанын ичәриси 4 мәртәбәйә бөлүнмүшдүр. Бунлардан биринчи вә ахырынчысы даш тағтаванла өртүлмүш, ортадакы ики мәртәбәнин таваны исә тирпәрдидән ибарәт олмушдур (бунлар зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмамышдыр).

Бүтүн мәртәбәләрә чыхан пилләкан, башга галаларда олдуғу кими, гала диварынын ичиндә ерләшдирилмишдир. Лакин башга

галалардан фәргли олараг, бурада пилләкан, демәк олар ки, лап дөшәмәнин сәвиййәсиндән башланыр.

Диварлар да дахил олмагла, гала һәйәтинин узунлуғу тәхминән 30 метр, эни исә 20 метрдир. Галанын өзү исә 9,0×7,5 метр ер тутур. Галанын вә диварларынын илк һүндүрлүйүнү инди дүрүст мүәййән этмәк мүмкүн дейилдир. Диварын саламат галан һиссәсинин һүндүрлүйү 7,8 метр, галанын һүндүрлүйү исә тәхминән 18 метрдир.

Биринчи мәртәбәдә тәкчә бир гапы, о бири мәртәбәләрдә исә мазғала охшар бир нечә дар ярыг вардыр. Бу ярыгларын мазғал шәклиндә гайрылдығына бахмаяраг, дивардакы мөвгеләринә көрә, онлардан галаны мүдафиә этмәк мәгсәдилә истифадә эдилдийини күман этмәк олмаз. Эһтимал ки, онлар галанын дахилини ишыгландырмаг мәгсәдилә гоюлмушдур.

Галанын юхары һиссәсинин галыглары көстәрир ки, орадан һүчум эдәнләрин башына ағыр шейләр яғдырмаг үчүн гала машикуллар гуршағы илә гуртарырмыш.

МӘРДӘКАН МӘСЧИДИ

Мәрдәкандакы дүзбучаглы галанын яхынлығында бир даш бина вардыр. Бу бина XV әсрдә тикилмиш абидәләрдәндир.

Ағ дашдан һөрүлмүш вә планда дүзбучаг шәклиндә алынан бу мәсчид бинасы, өз дахили гурулушу э’тибарилә Бакыда Ширваншаһлар мәсчиди вә түрбәсинин композисиясына охшайыр.

Планда хачвари көрүнән салон орта һиссәдә күмбәзлә, янларда исә тағтаванла өртүлмүшдүр. Салонун күнчләриндә икимәртәбәли балача биналар вардыр. Онларын биринчи мәртәбәсиндән икинчи мәртәбәсинә чыхмаг үчүн диварын ичиндә даш пилләкан вардыр. Тағлы кириш порталы язылыдыр. О, өз өлчүләри вә бәзәк элементләринин характеринә көрә, Бакыда Ширваншаһлар сарайы комплекси абидәләриндән хейли кери галыр.

Мәсчидин галая яхын олмасы вә онун гаршысында ичмәли су гуюлары олан мейданча салынмасы буранын кечмишдә дә яшайыш мәнтәгәсинин мәркәзи олдуғуну дүшүнмәйә имкан верир.

АТӘШКАҺ

Һәлә X әср чоғрафияшүнасларынын әсәрләриндә Бакынын «әбәди» одларындан бәһс эдилир. Доғрудан да Абшеронун нефт районларында, хүсусән Бакынын 30 километрлийиндә олан Сураханыда ердән тәбии газ чыхырмыш, бу һадисә инди дә баш верир.

XVIII әсрдән башлаяраг Бакыя кәлән бүтүн сәйяһларын диггәтини атәшпәрәстләрин ибадәткаһы олан Атәшкаһ вә я «Әбәди одлар мә'бәди» чәлб этмишдир.

Дүбуа де Монпере «Гафгаз әтрафында сәяһәт» адлы китабында (1841-чи илдә нәшр эдилмиш хәритәдә) Абшерон ярымадасында Бакы илә янашы олараг Атәшкаһ адлы бир мәнтәгә дә көстәрир («Атәш»—фарсча од, «каһ» исә—ер мә'насына кәлир; «атәшкаһ»—«од ери» демәкдир).

Бакыя кәлән вә я бурадан өтүб кечән һиндли тачирләр, көрүнүр, бу әбәди одларла чох марагланмыш вә бурада ода ситайиш этмәк үчүн атәшкаһ тикмишләр. Сәйяһларын, сонралар исә академик Гмелин вә Березинин тәсвиринә әсасән атәшкаһын илк гурулушу һаггында мүәййән фикир йүрүтмәк олар.

Академик Гмелин языр: «Әбәди атәш ери «Кәвә» адланыр вә Сураханы кәндинин тәхминән ярым верстлийиндәдир. Бу ер гәдим мә'чусиләрин нәслиндән олан һиндлиләр тәрәфиндән даяначаг ери сечилмишдир. Даима янан одларын әтрафында онлар үстү гүббәли, һүндүрлүйү 12-дән 18 фута гәдәр олан мүхтәлиф эндә даш мә'бәдләр тикмишләр. Мә'бәдләрдә меһраблар вардыр. Һазырда бу мә'бәдләрин анчаг бириндән истифадә эдилир. Бурада меһрабын янында 2 фут һүндүрлүйүндә бир бору вардыр; бу борудан көзәл гырмызылы көй алов пүскүрүр».

Академик Березин языр: «Од янан ерләрдән сәяһәтимин әсас мәгсәдини тәшкил эдән һиндлиләрин мәскәнләринә кетмәйә тәләсирдим. Мән анлашылмаз бир инадла өз һәятларыны атәшә ситайиш этмәйә һәср этмиш бу тәрк-дүня адамларын э'тигады мәсәләсини бурада нәзәрдән кечирмәли идим. Мән мүәййән этмәк истәйирдим ки, бунлар өз динләринин галыгларыны бурая кәтирмиш Иран атәшпәрәстләри — мә'чусиләринми вә я ганг чәһринин кәнарларындан өз һәятларыны биһудә ерә атәшә ситайиш этмәклә кечирмәйә кәлән һиндлиләринми төрәмәләридир. Кеч кәлдийим үчүн һеч кәси нараһат этмәк истәмәйәрәк, бирбаша, сәйяһлар үчүн айрылмыш вә бу мәгсәдлә дә пәнчәрә салынмамыш балача отагларын гапысы үстүндә ерләшән балаханая кетдим. Бура кифайәт гәдәр хошакәлән вә раһат иди. Бурадан карвансаранын һәйәти, һүчрәләр вә сөнмәз одлар лап ашкар көрүнүрдү».

Күман эдилмәлидир ки, бу айры-айры павилйонлар—һүчрәләр сонрадан үмуми бир бина шәклиндә бирләшдирилмиш вә гейри-мүнтәзәм, тамамилә тәсадүфи формада олан һәйәти бир дивар кими һасара алмышдыр. Бина гурулушча карвансарая охшайыр. Онун байыр дивары тамамилә бүтөв олуб, гапысыз вә пәнчәрәсиздир. Һүчрәләрин гапысы һәйәтә ачылыр.

Һәйәтин, демәк олар ки, ортасында һәр тәрәфи 6 метр олан квадрат шәкилли ачыг бир павилйон—мә'бәд вардыр. Павилйон, квадратын, күнчләриндәки 4 пилона сөйкәнән 4 тағдан ибарәт олуб, даш күмбәзлә өртүлмүшдүр. Дөшәмәси һәйәтдән 3 пиллә һүндүрдәдир. Павилйонун ортасында бир гую вардыр. Бурадан «әбәди» янан газ пүскүрүрмүш.

Павилйонун дамында 4 күнчүн һәр бириндән бир бору йүксәлирди. Онлар гую илә бирләшдирилмишди. Павилйонун дамында бу боруларын тәпәсиндә янан газын алову аз гала XIX әсрин ахырларына гәдәр кечәләр чох узаг мәсафәләрдән көрүнүрдү.

Атәшкаһын тикилмәси тарихини дүрүст мүәййән этмәк һәлә мүмкүн олмамышдыр. Эһтимал ки, бу сирр һүчрәләрин, демәк олар ки, һамысында тәсадүф эдилән вә һәлә бу күнә гәдәр шәрһ эдилмәмиш галан һинд языларында кизләнмишдир. Фарс дилиндәки бир языда бу тарих һичри 1158-чи (милади 1751-чи) ил көстәрилир.

Азәрбайчан әразисиндә өз характеринә көрә еканә олан бу абидә кәләчәк тәдгигат үчүн чох мараглыдыр.

***

Чох һиссәси бу яхынларадәк нәинки кениш күтләләрә, һәтта мүтәхәссисләрә дә мә'лум олмаян Бакы абидәләринин бу әсас

нүмунәләри һаггында верилән гыса мә'луматы гуртарараг гейд етмәлиййк ки, Бакы абидәләри Азәрбайчан ме'марлығында мүстәгил архитектура групу тәшкил едир. Дашдан дүзәлдилмиш бу абидәләр групу Шамахы шәһәринин вә үмумиййәтлә Ширванда инкишаф етмиш ме'марлыг үслубунун ән көзәл нүмунәләрини тәшкил едир. Һалбуки республиканын башга шәһәр вә районларында кәрпичдән тикиләрәк, үзү чүрбәчүр кашылы кәрпичләрлә өртүлмүш вә кашыларла зәнкин сурәтдә бәзәдилмиш абидәләр вардыр. Тикинти типләринин вә ишләдилмиш материалларын мүхтәлифлийи илә янашы олараг, биналарын дахили вә харичи бәзәкләринин характери Азәрбайчан халгынын бөйүк ме'марлыг ирсинә малик олдуғуну, ме'марларымызын маһир сәнәткар вә бәнналарымызын бачарыглы устад олдугларыны, һабелә көзәл нүмунәләр яратмыш керамика истеһсалынын кечмишдә йүксәк дәрәчәдә инкишаф етдийини көстәрир.

ӘДӘБИЙЯТ

1. И. Н. Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью. 2-чи нәшри, Казан, 1850.
2. С. А. Дадашев и М. А. Усейнов. Памятники азербайджанской архитектуры Баку. Үмумиттифаг Архитектура Академиясынын нәшри, Москва, 1938.
3. Азәрбайчан Археложи комитәсинин хәбәрләри, 1-чи бурахылыш, 1925.
4. Азәрбайчан Археложи комитәсинин хәбәрләри, 2-чи бурахылыш, 1926.
5. Известия Азкомстариса, 3-чү бурахылыш, 1927 (В. М. Сыссевин, Е. И. Пахомовун, Ә. Әзизбәйовун вә башгаларынын мәгаләләри).
6. В. Н. Левиатов. Памятники азербайджанской культуры (Бакинский дворец Ширваншахов). ССРИ Элмләр Академиясы Азәрбайчан филиалынын Нәшриййаты, Бакы, 1944.
7. А. М. Павлинов. Баку. Материалы по археологии Кавказа, 3-чү бурахылыш, Москва, 1893.
8. М. А. Усейнов. Памятники азербайджанского зодчества. Москва, 1951.
9. История Азербайджана. Краткий очерк. ССРИ Элмләр Академиясы Азәрбайчан филиалынын Нәшриййаты, Бакы, 1941.
10. И. П. Щеблыкин. Краткий очерк истории дворца Ширваншахов в Баку. ССРИ Элмләр Академиясы Азәрбайчан филиалынын Нәшриййаты, Бакы, 1939.

ШӘКИЛАЛТЫ СӨЗЛӘРИ

1-чи шәкил. Бакы. Ичәри шәһәрин үмуми көрүнүшү *(фото 19-чу әсрә аиддир)*

2-чи шәкил. Бакы Ичәри шәһәрин үмуми көрүнүшү.

3-чү шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплексинин үмуми планы.

4-чү шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайынын кириш портапы.

5-чи шәкил, Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын үмуми көрүнүшү

6-чы шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын планы.

7-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын мәркәзи һиссәси.

8-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын һәйәти.

9-чу шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын эйванындан бир көрүнүш.

10-чу шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын порталы.

11-чи шәкил. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхана порталынын сталактитләри

12-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхана порталынын орнаменти

13-чү шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванханада сүтун башлығы

14-чү шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванханада сүтун башлығы.

15-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын порталында кириш гапысы.

16-чы шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын орнамент бәзәйи.

17-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Түрбәнин планы.

18-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Түрбәнин үмуми көрүнүшү.

19-чу шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Түрбәнин порталы.

20-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Түрбәнин ме'марынын ады язылмыш медалйон.

21-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Түрбәдә «Алты Әли» композисиясы.

22-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шаһ мәсчидинин планы.

23-чү шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шаһ мәсчидинин үмуми көрүнүшү.

24-чү шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шаһ мәсчидинин минарәси.

25-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шәрг дарвазасы.

26-чы шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шәрг дарвазасынын китабәси.

27-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шәрг дарвазасынын сталактитләри.

28-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Дәрвиш түрбәси.

29-чу шәкил. Бакы. Гыз галасынын дәниз тәрәфдән көрүнүшү.

30-чу шәкил. Бакы. Гыз галасынын планы.

31-чи шәкил. Бакы. Гыз галасынын үмуми көрүнүшү.

32-чи шәкил. Бакы. Сыныг гала минарәси. Үмуми көрүнүшү.

33-чү шәкил. Бакы. Чүмә мәсчидин минарәси.

34-чү шәкил. Мәрдәкан. Дөрдбучаглы бүрчүн үмуми көрүнүшү.

35-чи шәкил. Мәрдәкан. Даирәви бүрчүн үмуми көрүнүшү.

36-чы шәкил. Нардаран галасынын планы.

37-чи шәкил. Нардаран галасынын үмуми көрүнүшү.

38-чи шәкил. Рамана галасынын планы.

39-чу шәкил. Рамана галасынын үмуми көрүнүшү.

40-чы шәкил. Мәрдәкан. Тубашаһи мәсчидинин планы.

41-чи шәкил. Мәрдәкан. Тубашаһи мәсчидинин үмуми көрүнүшү.

42-чи шәкил. Сураханы. Атәшкаһын планы.

43-чү шәкил. Сураханы атәшкаһы. Мә'бәд.

44-чү шәкил. Сураханы атәшкаһы. Кириш порталынын һәйәт тәрәфдән көрүнүшү.

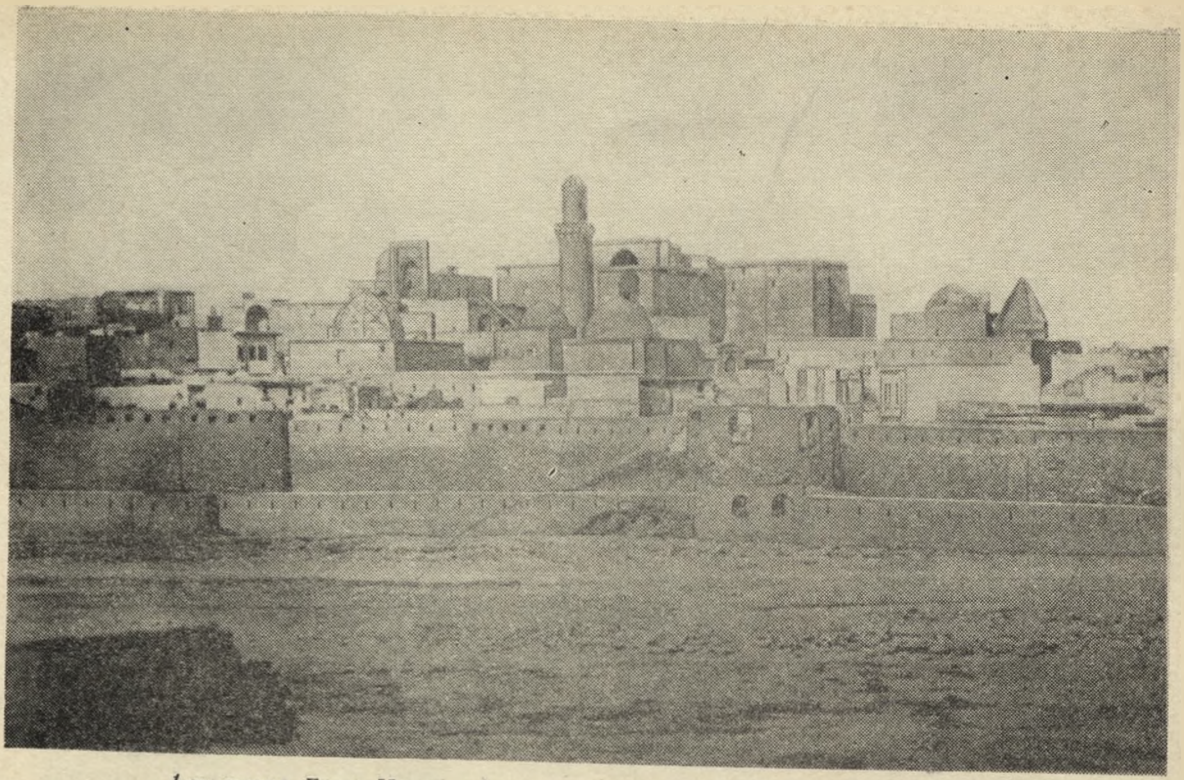

1-чи шәкил. Бакы. Ичәри шәһәрин үмуми көрүнүшү *(фото 19-чу әсрә аиддир)*

2-чи шәкил. Бакы. Ичәри шәһәрин үмуми көрүнүшү

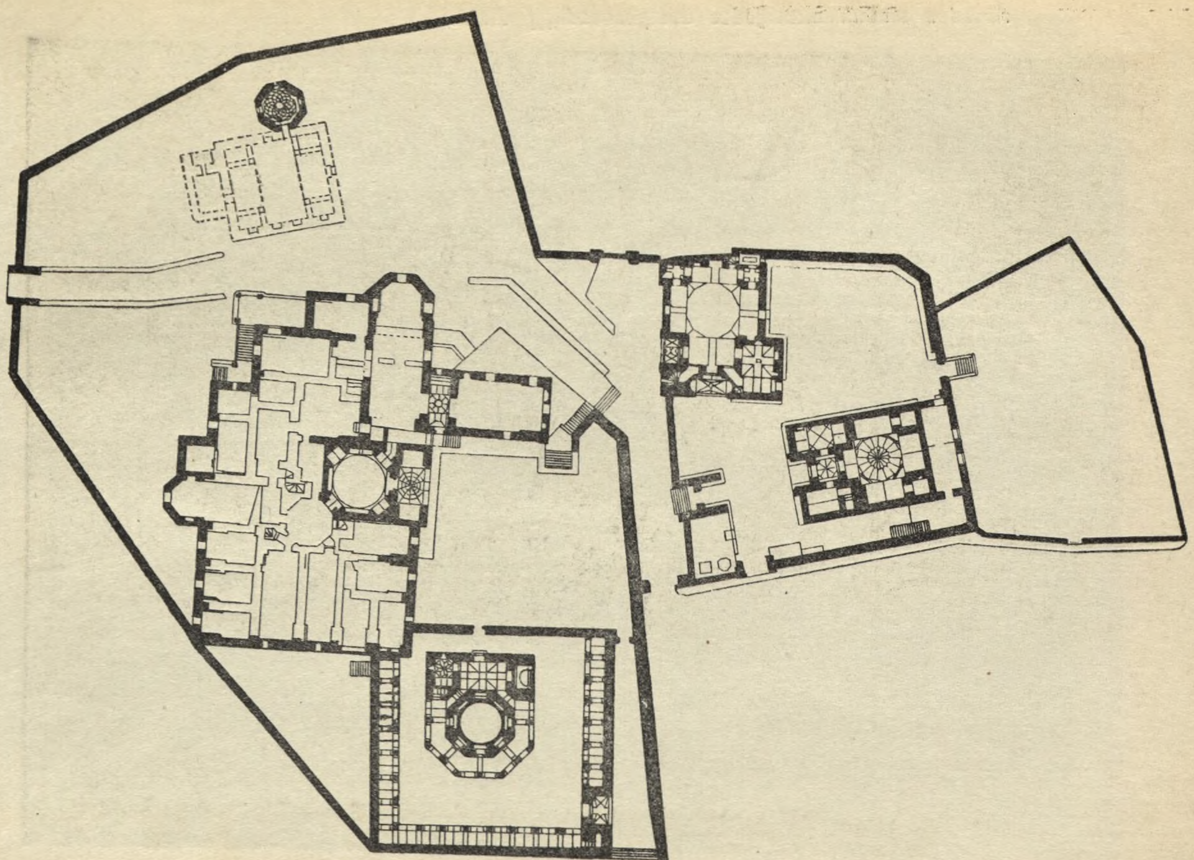

3-чү шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплексинин үмуми планы

4-чү шәкил. Ширваншаһлар сарайынын кириш порталы

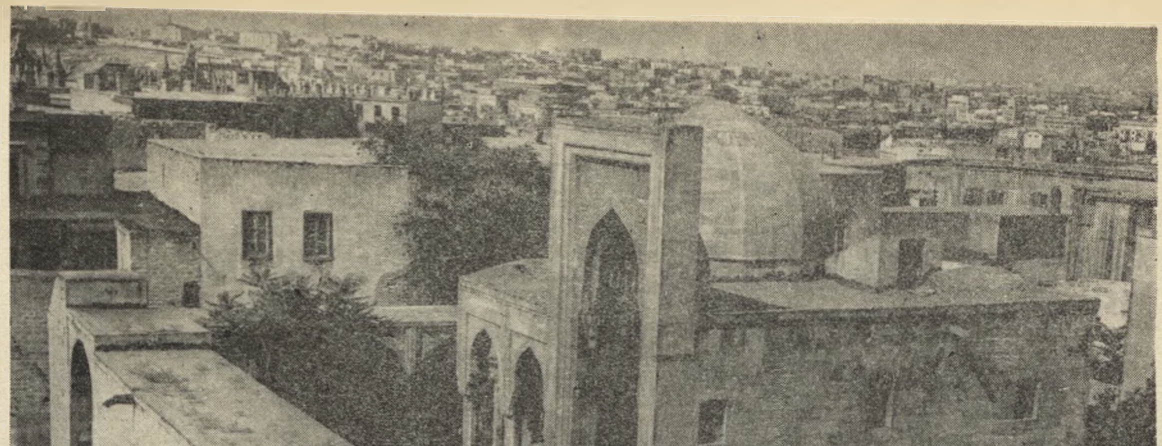

5-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын үмуми көрүнүшү

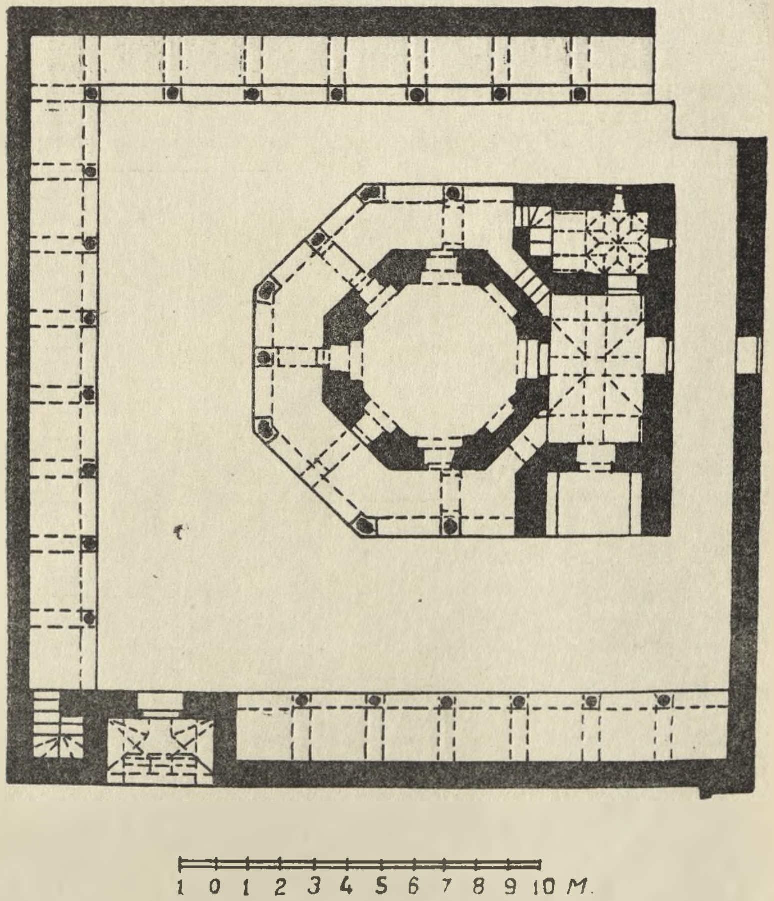

6-чы шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын планы

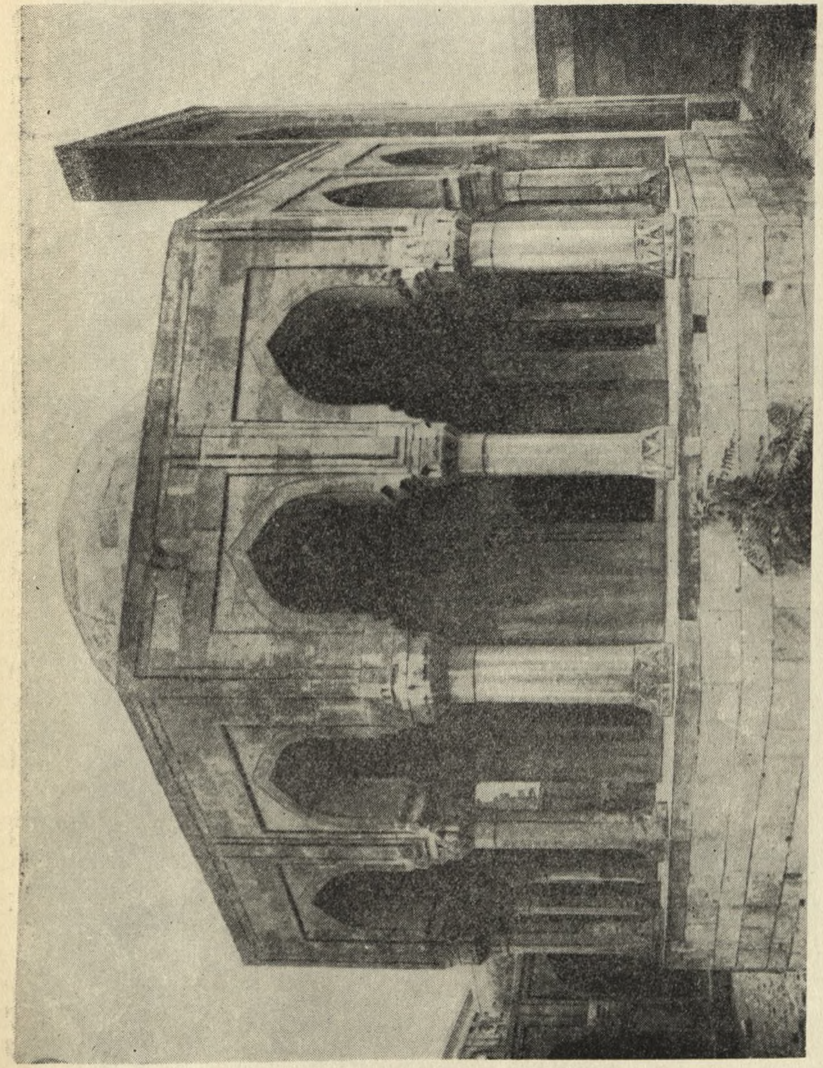

7-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын мәркәзи һиссәси

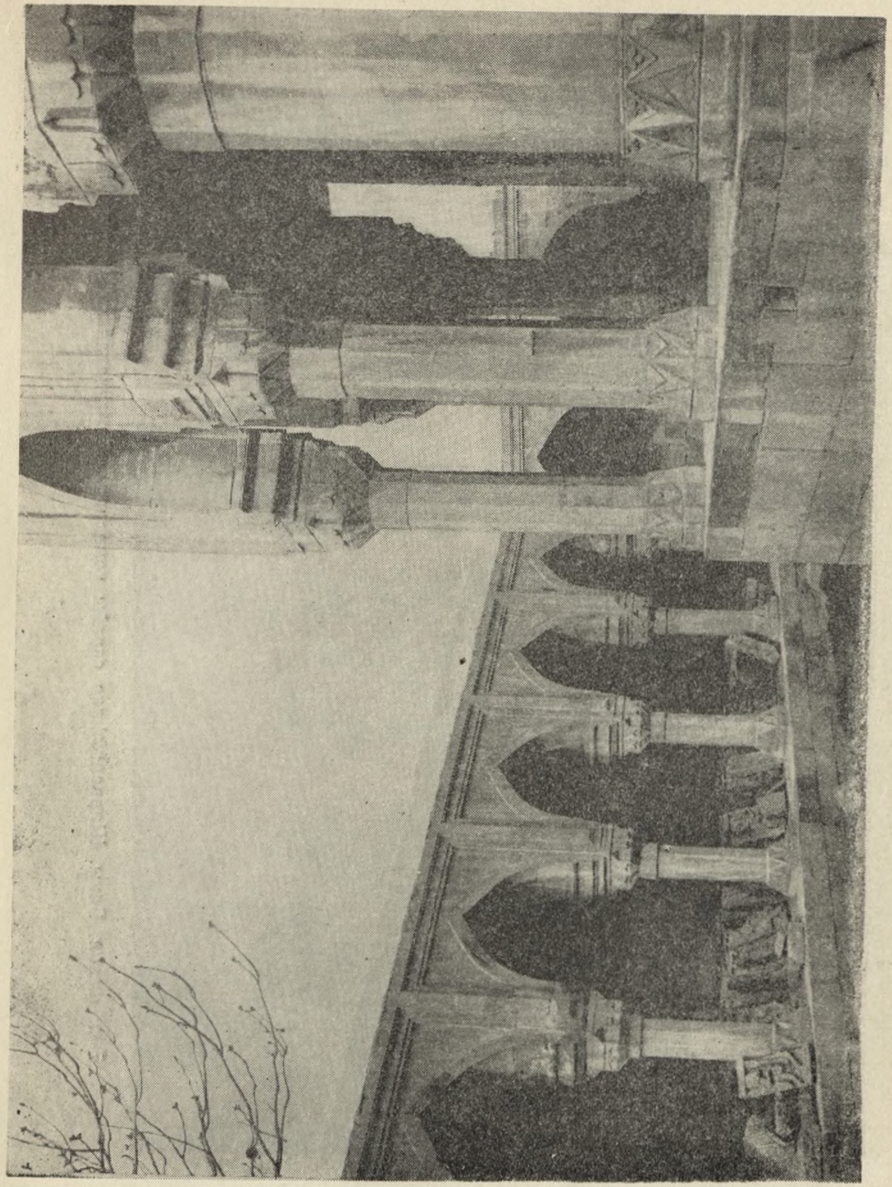

8-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын һәјәти

9-чу шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын эйванындан бир көрүнүш

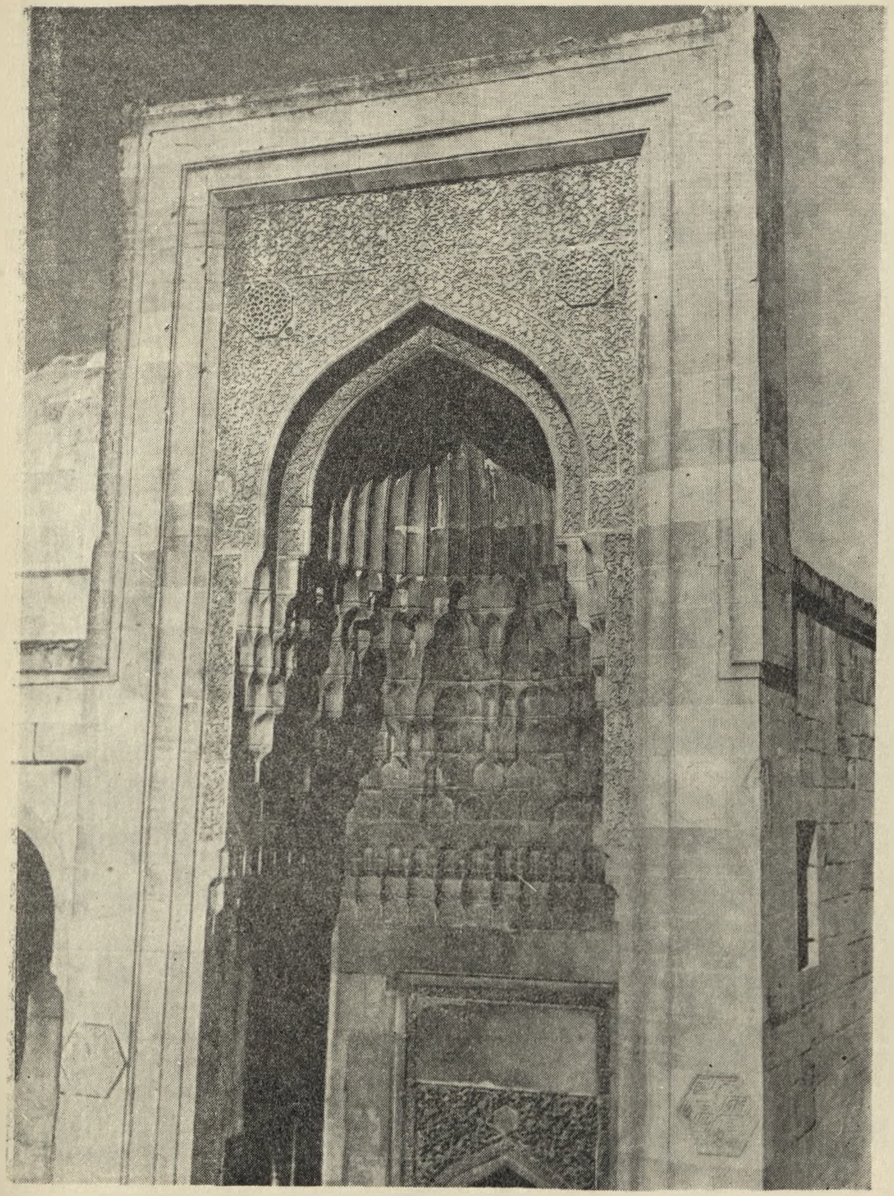

10-чу шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын порталы

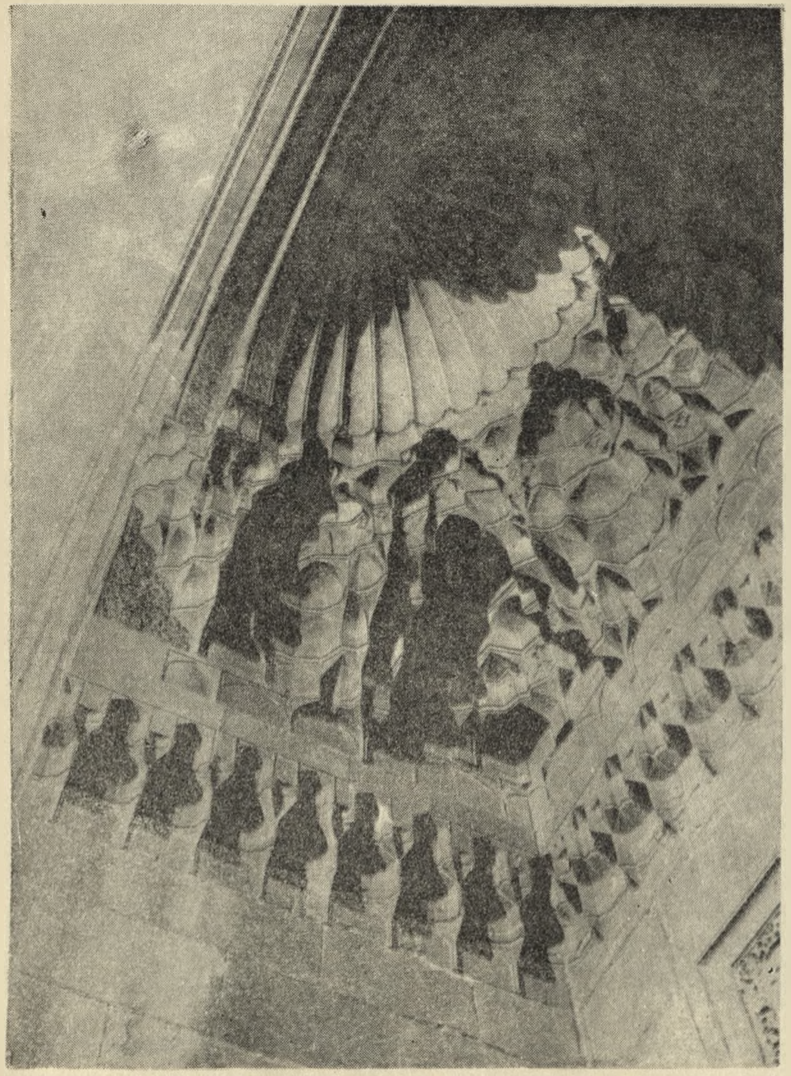

11-чи шәкил. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхана порталынын сталактитләри

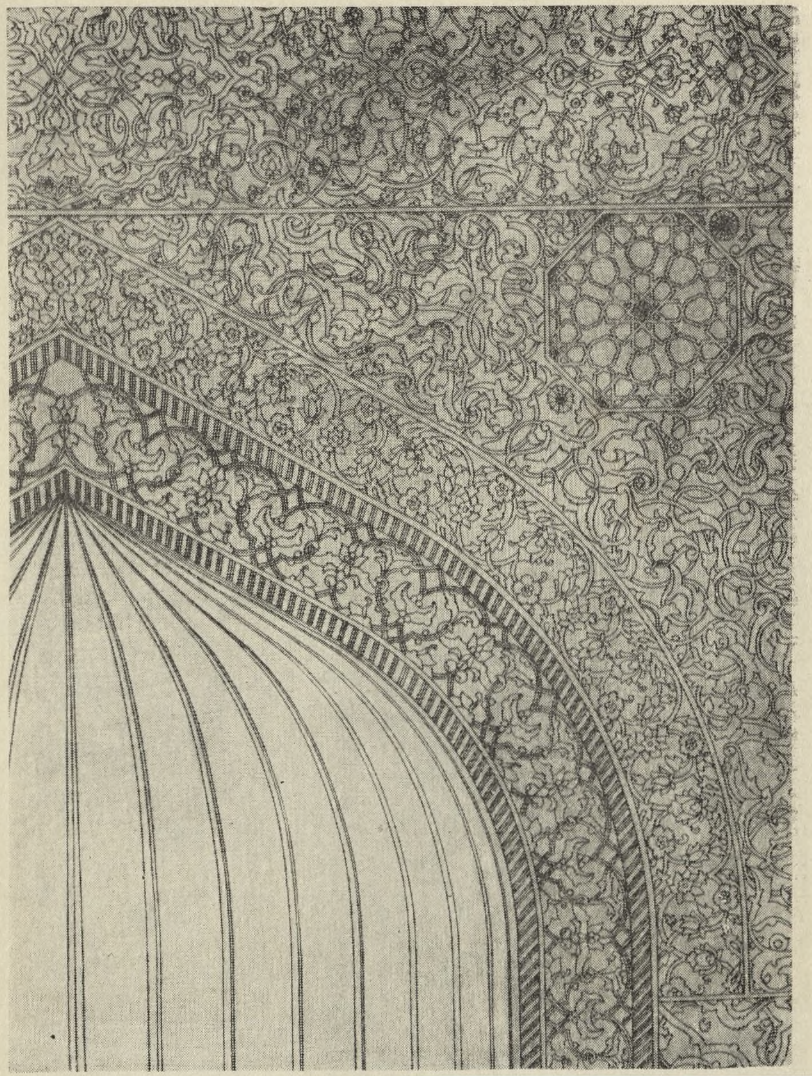

12-чи шәкил. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхана порталынын орнаменти

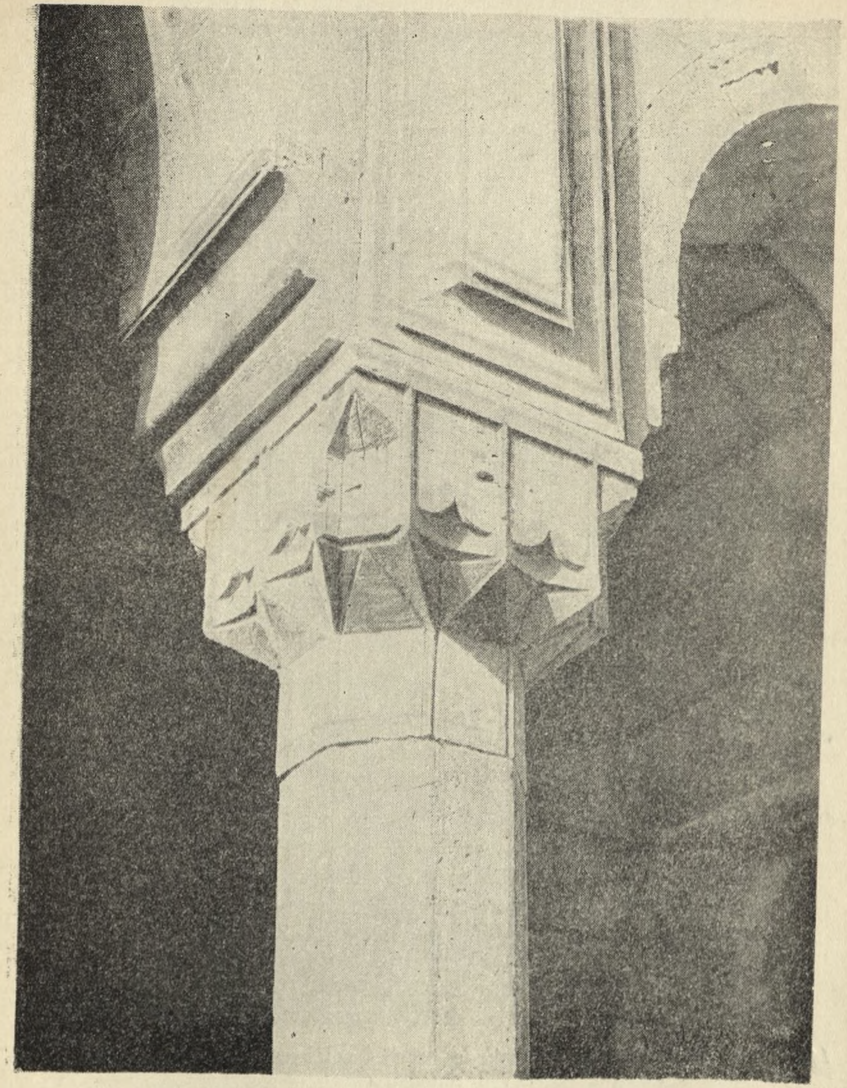

13-чү шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванханада сүтун башлығы

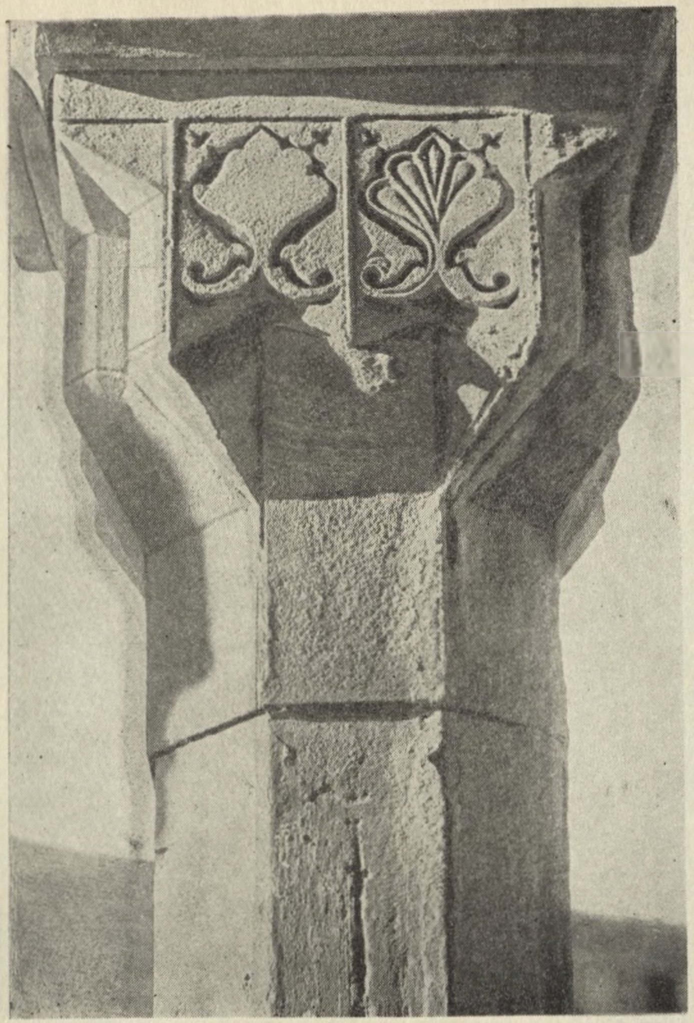

14-чү шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванханада сүтун башлығы

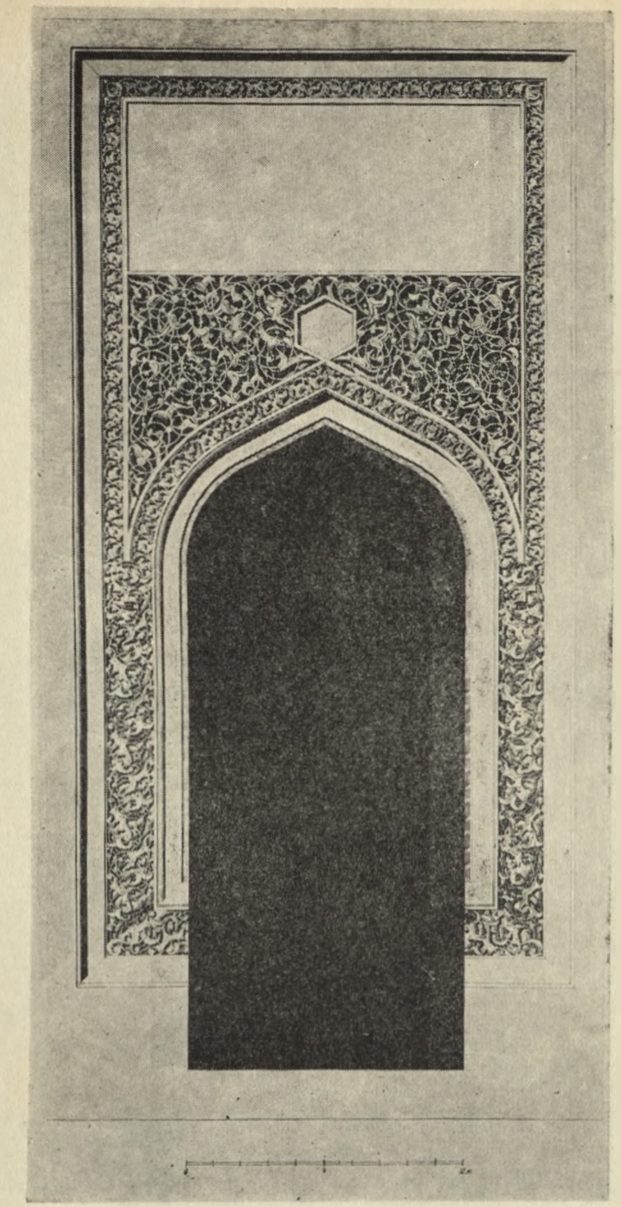

15-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын порталында кириш гапысы

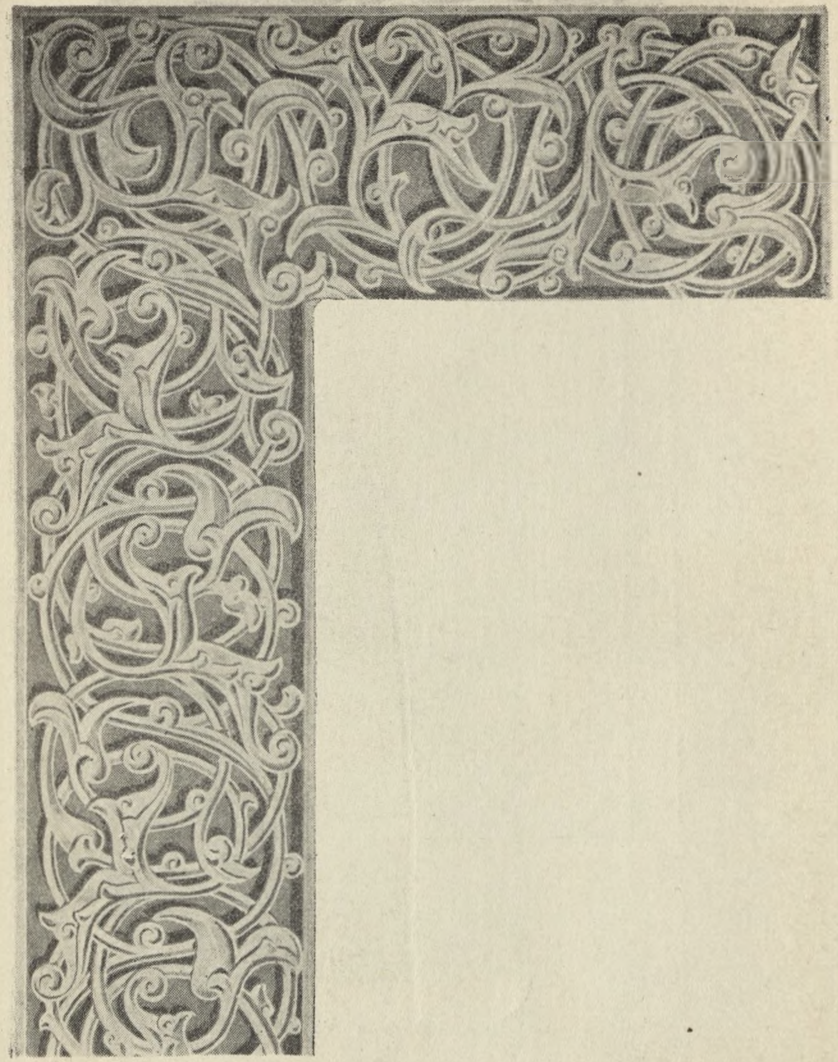

16-чы шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Диванхананын орнамент бәзәйи

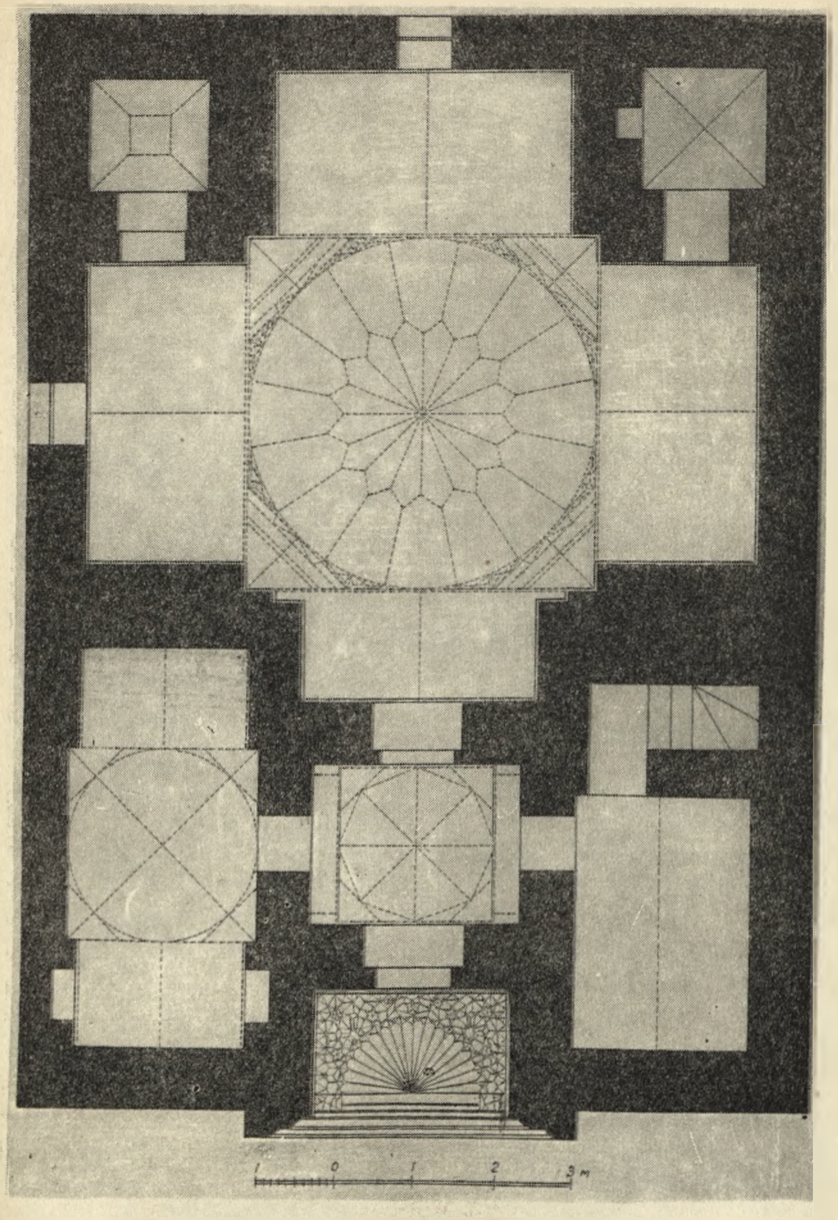

17-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайынын комплекси. Түрбәнин планы

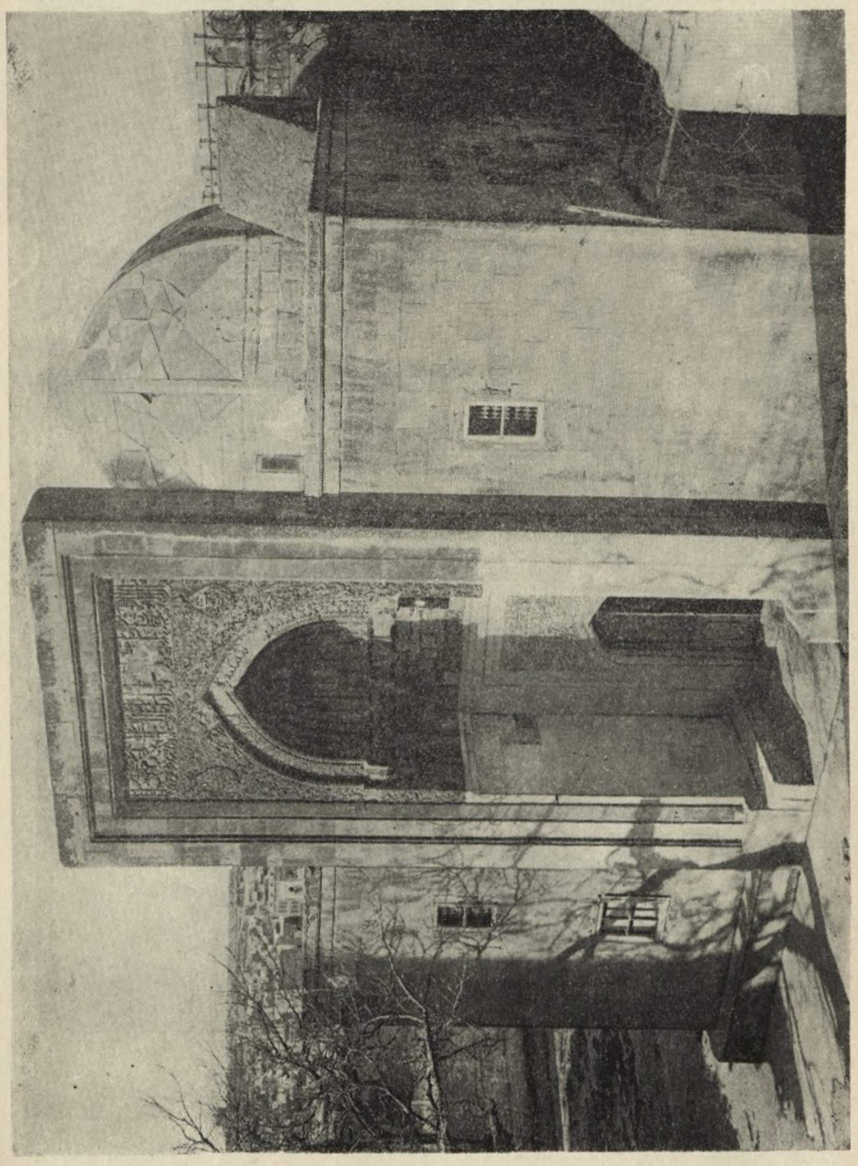

18-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Түрбәнин умуми көрүнүшү

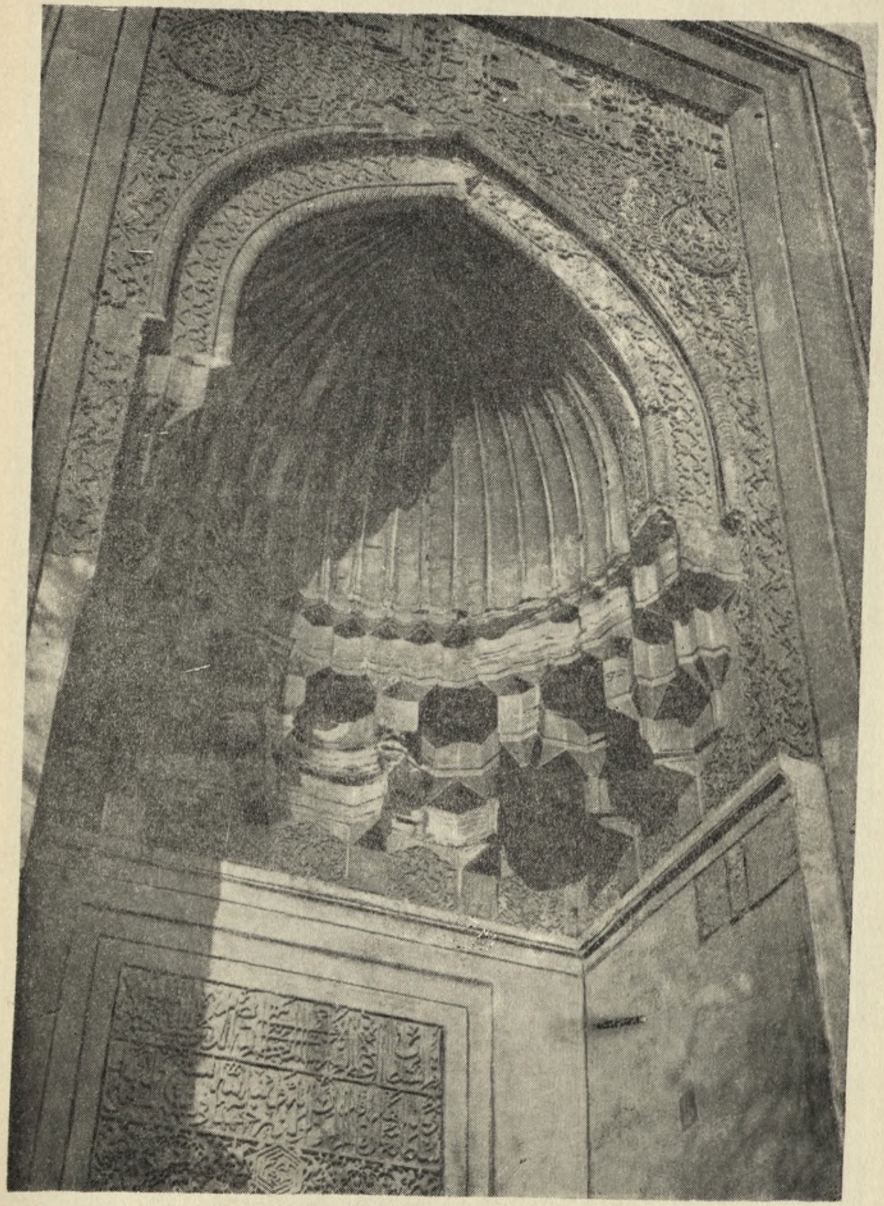

19-чу шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайынын комплекси. Түрбәнин порталы

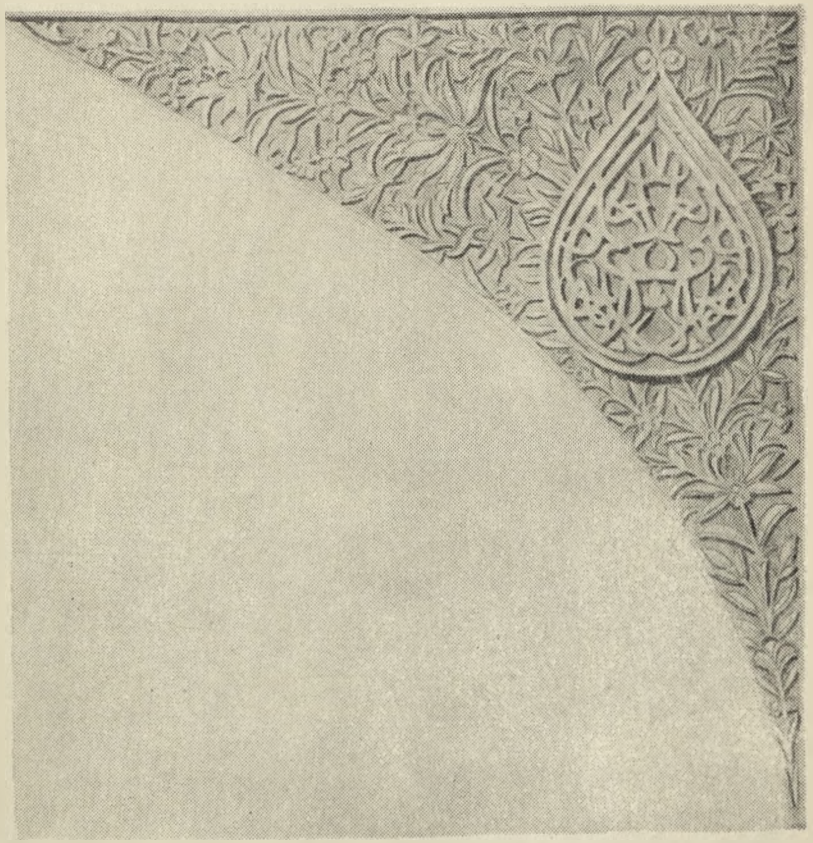

20-чи шәкил. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Түрбәнин меʼмарынын ады язылмыш медалйон

21-чи шәкил. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Түрбәдә «Алты Әли» композисиясы

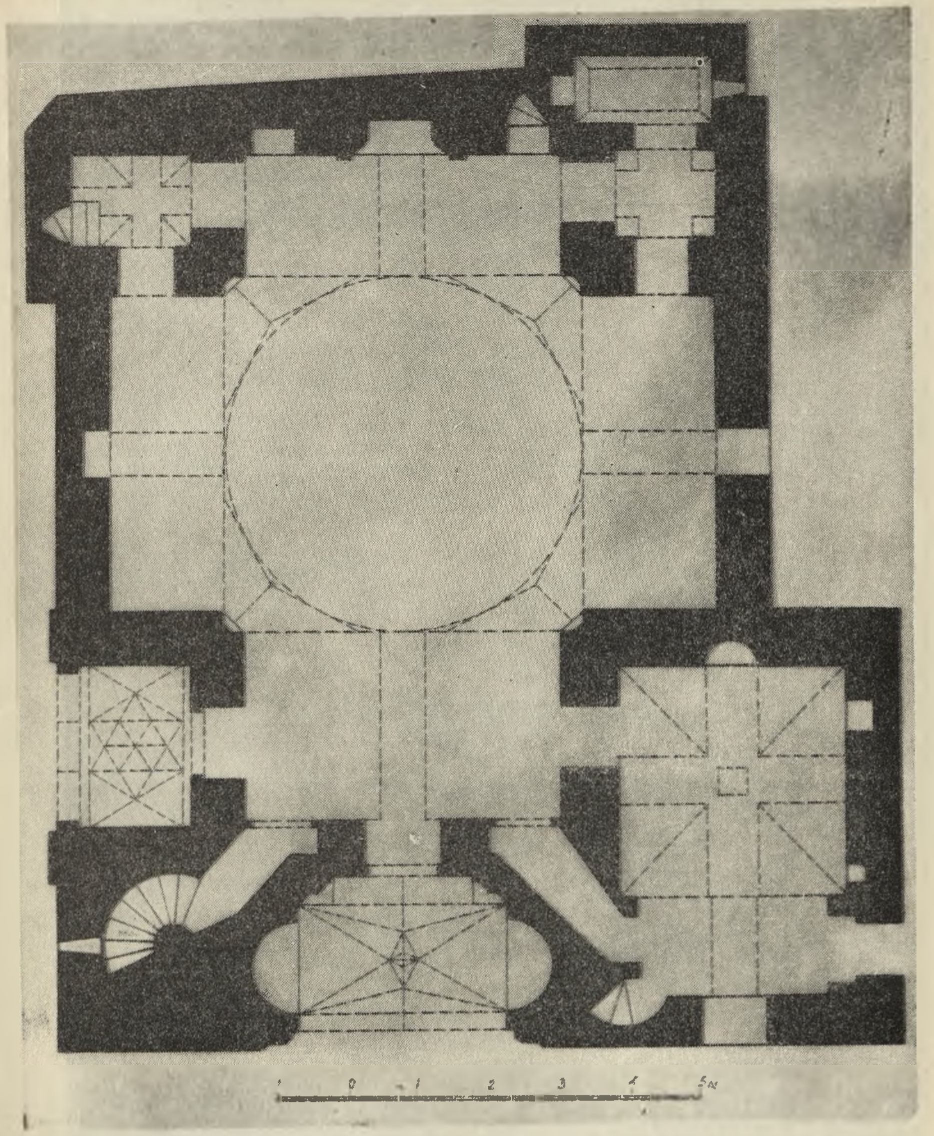

22-чи шәкил. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шаһ мәсчидинин планы

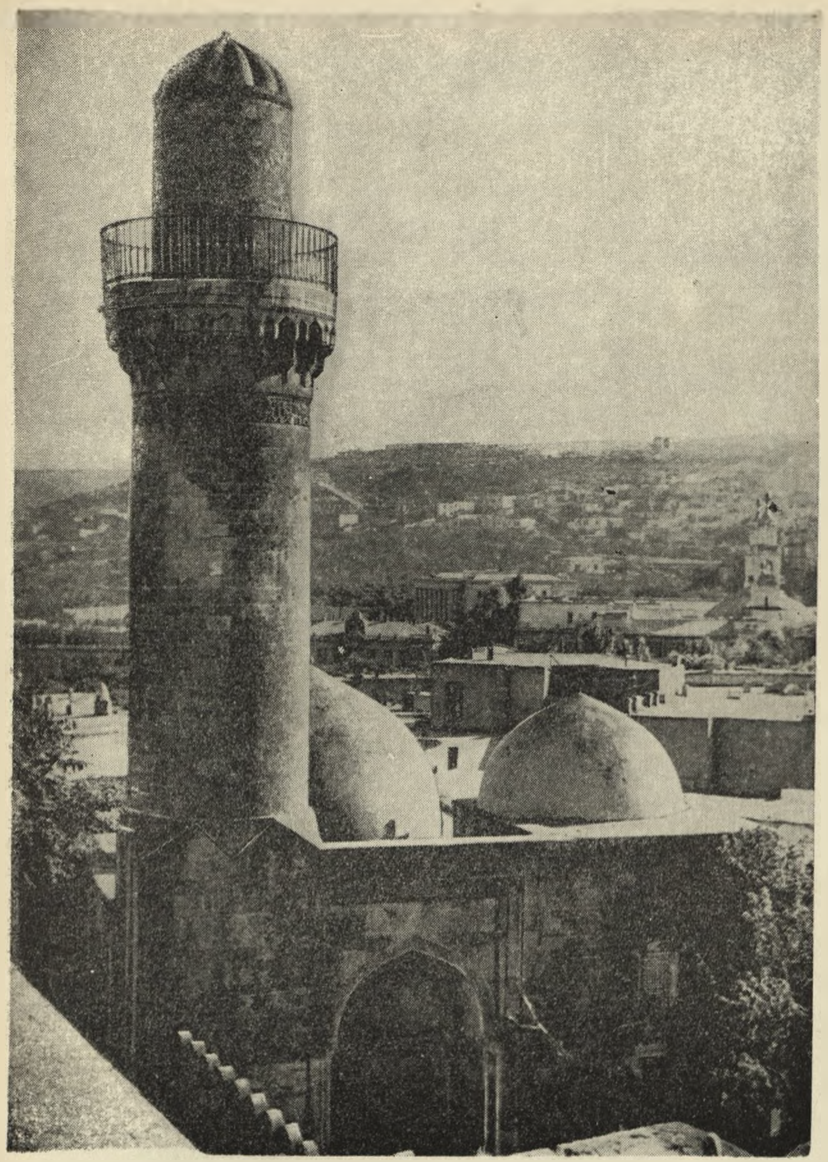

23-чү шәкил. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шаһ мәсчидинин үмуми көрүнүшү

24-чү шәкил. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шаһ мәсчидинин минарәси

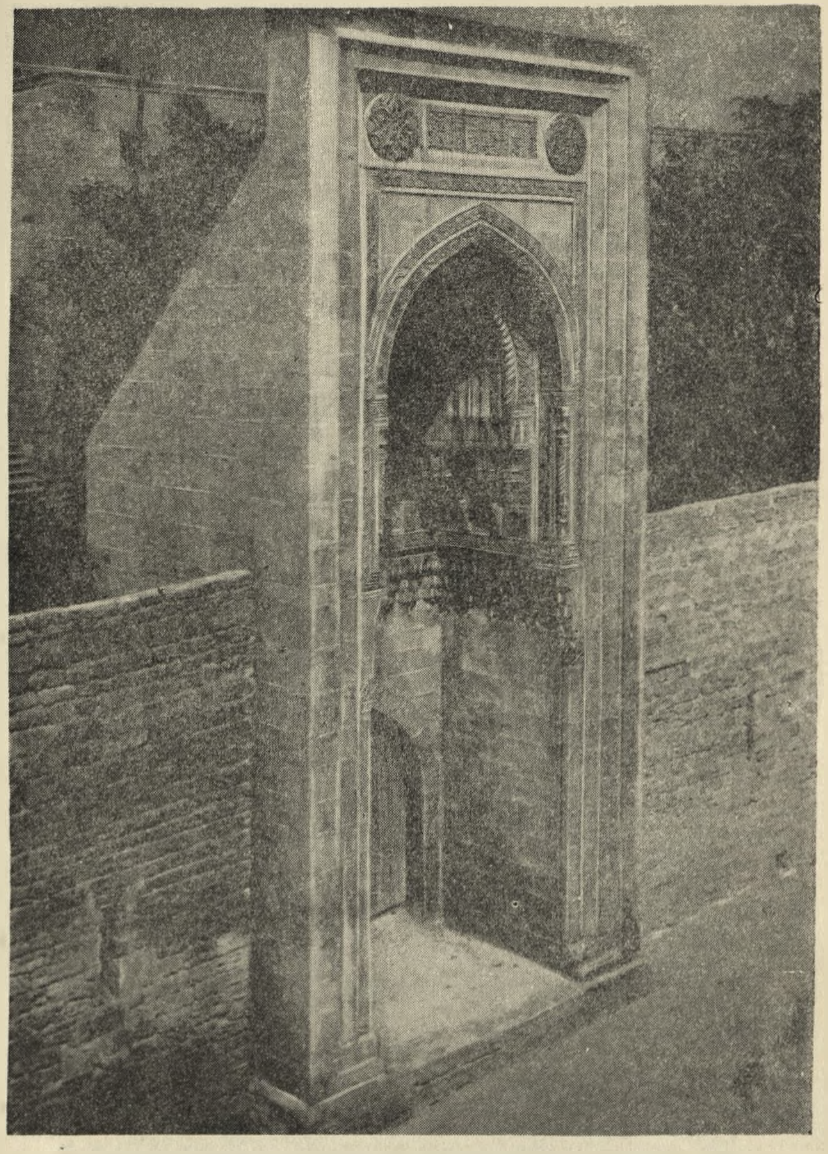

25-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шәрг дарвазасы

26-чы шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шәрг дарвазасынын китабәси

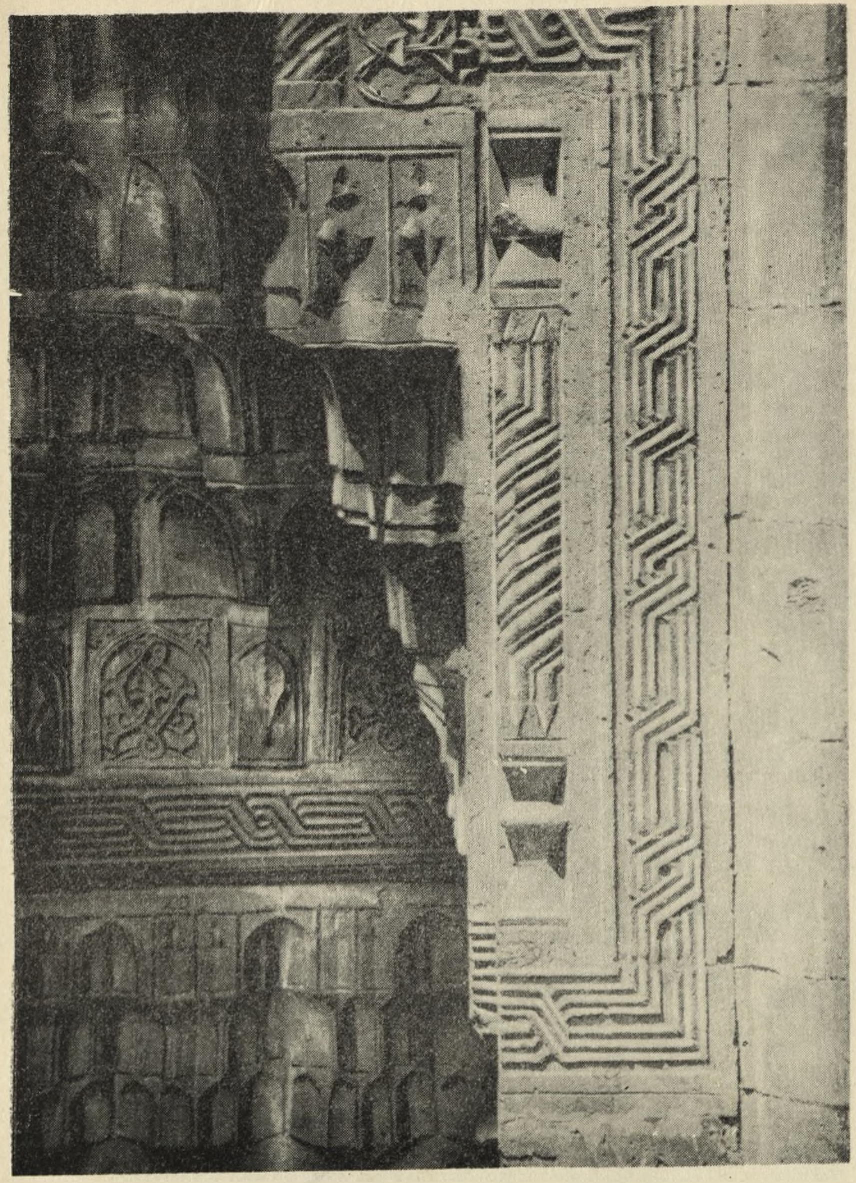

27-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Шәрг дарвазасынын сталактитләри

28-чи шәкил. Бакы. Ширваншаһлар сарайы комплекси. Дәрвиш түрбәси

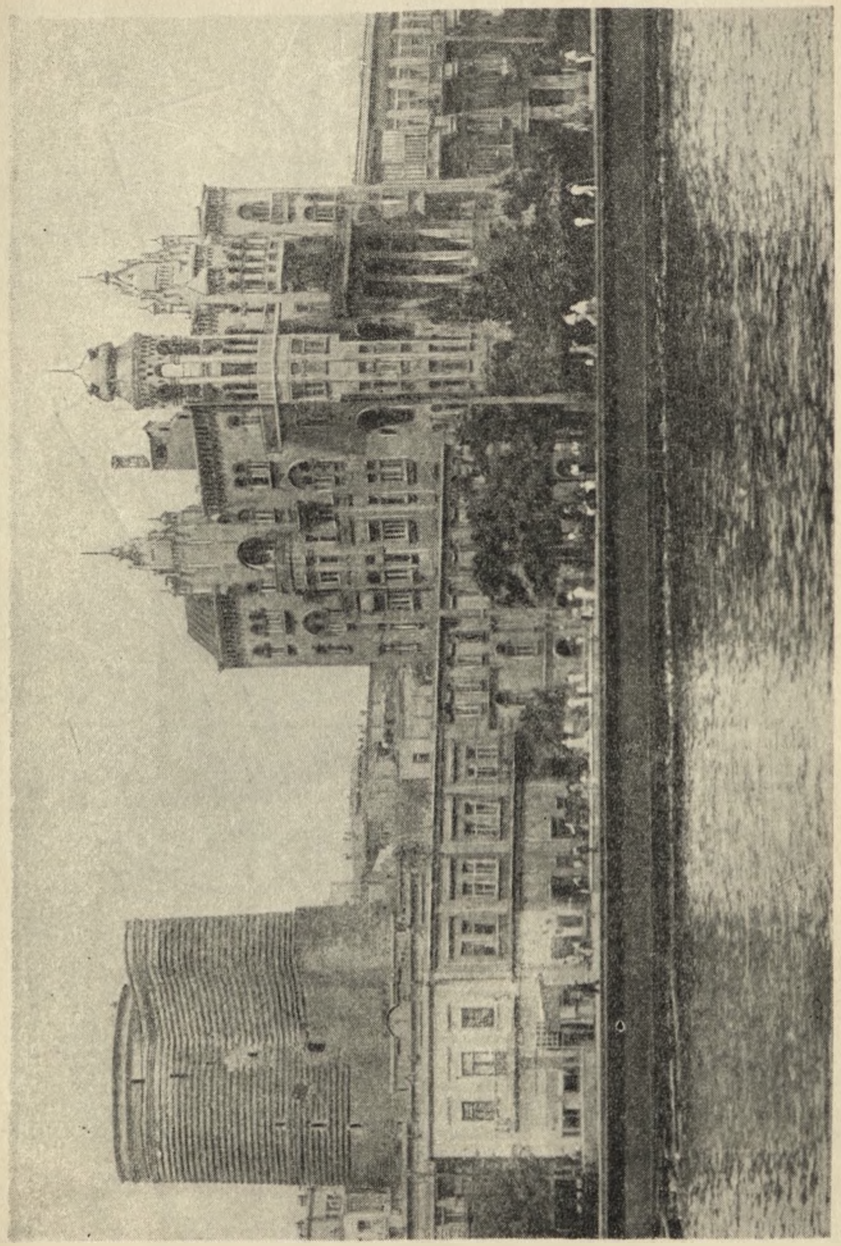

29-чу шәкил. Бакы. Гыз галасынын дәниз тәрәфдән көрүнүшү

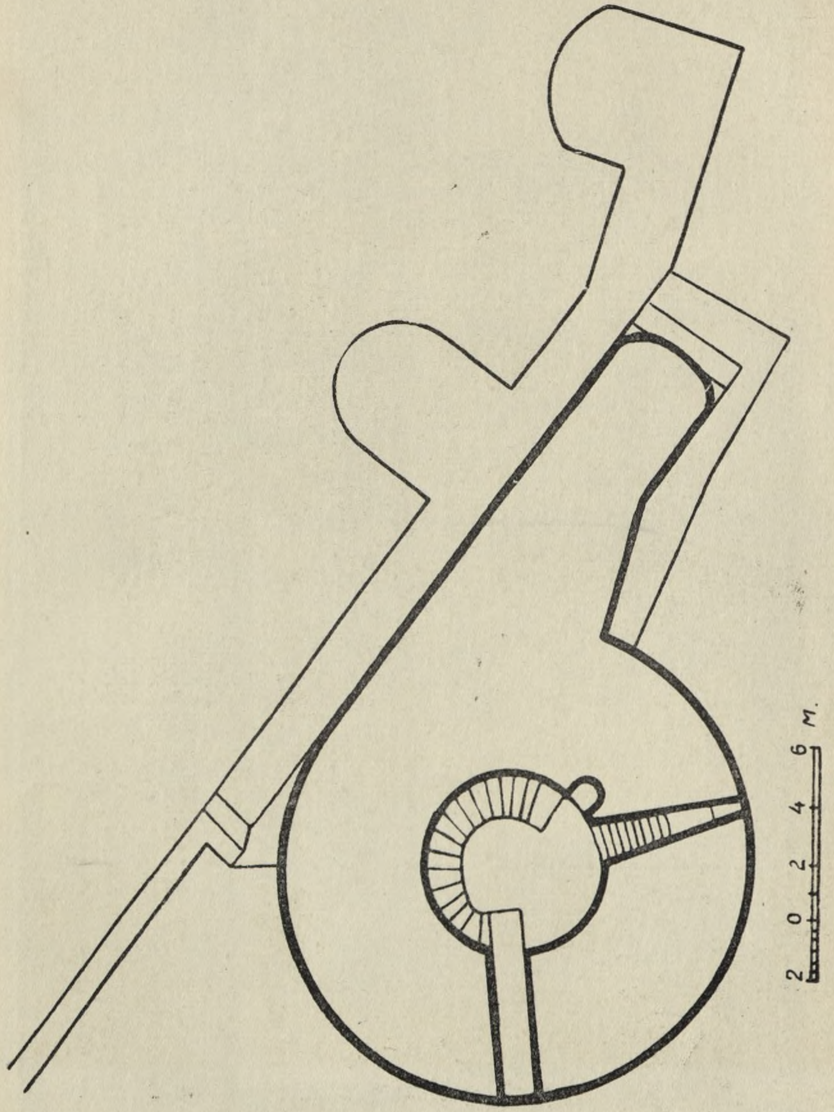

30-чу шәкил, Бакы. Гыз галасынын планы

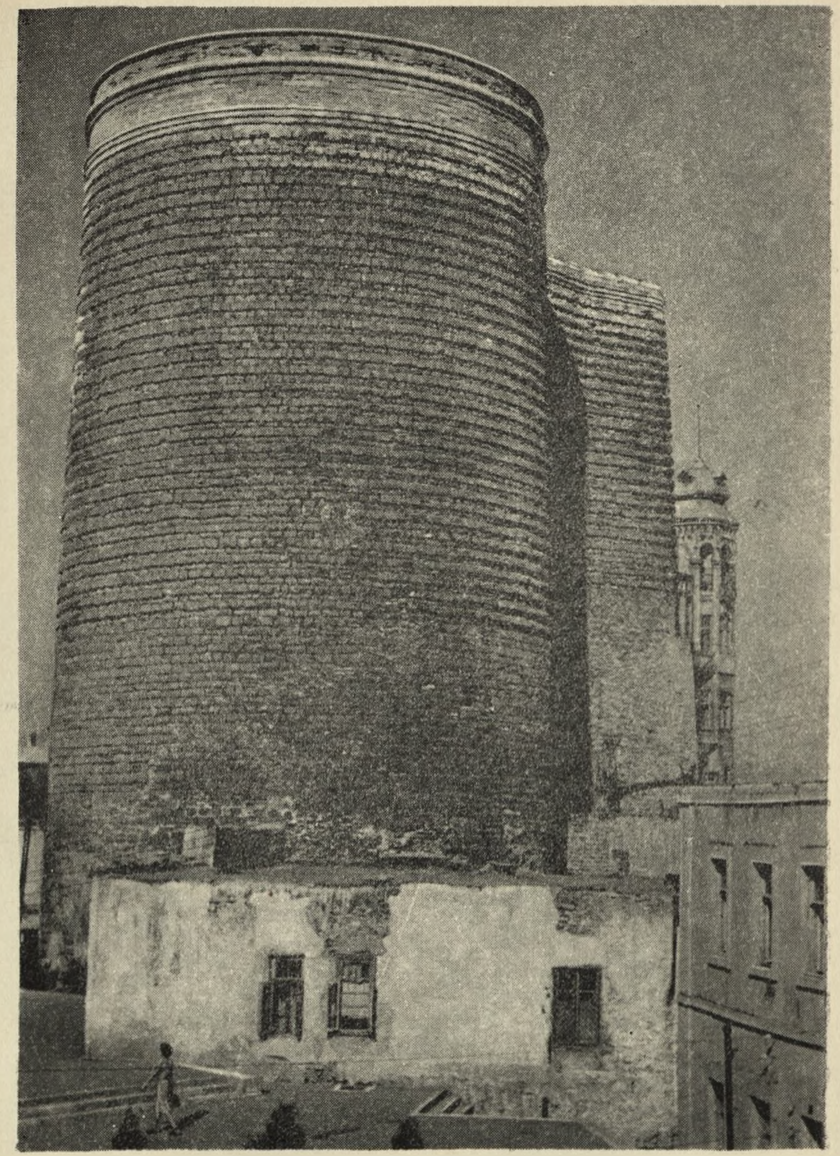

31-чи шәкил. Бакы. Гыз галасынын үмуми көрүнүшү

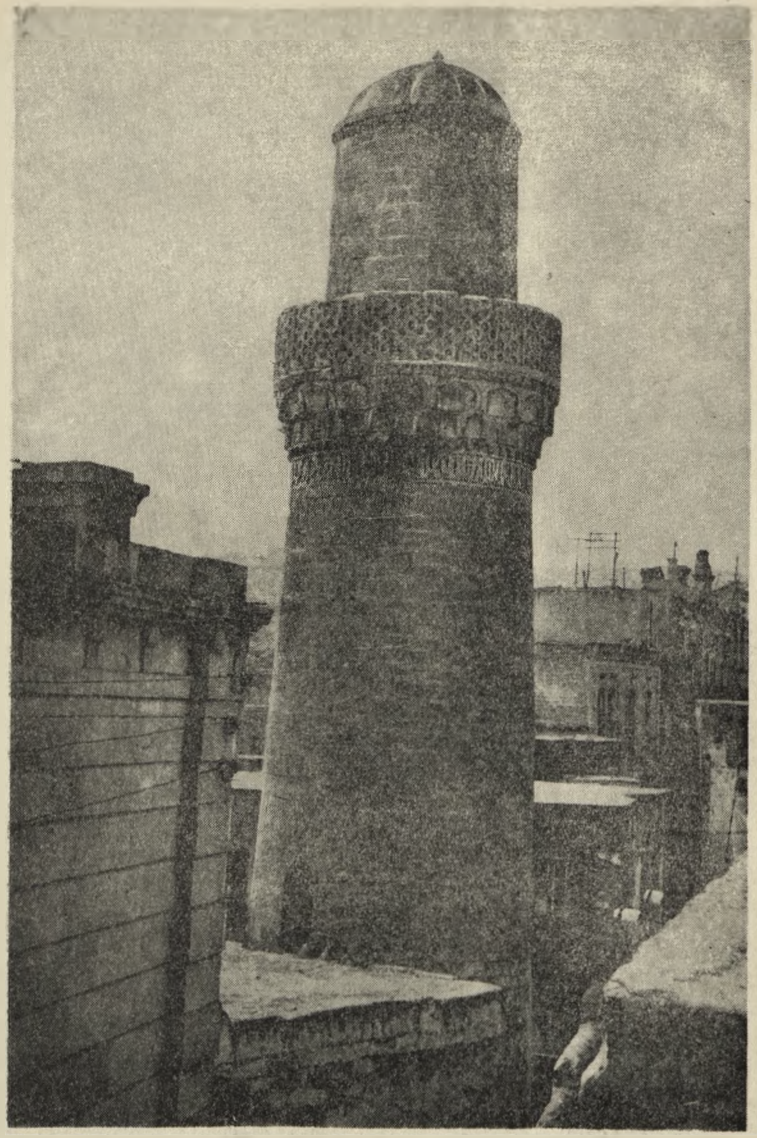

32-чи шәкил. Бакы. Сыныг гала минарәси. Үмуми көрүнүшү

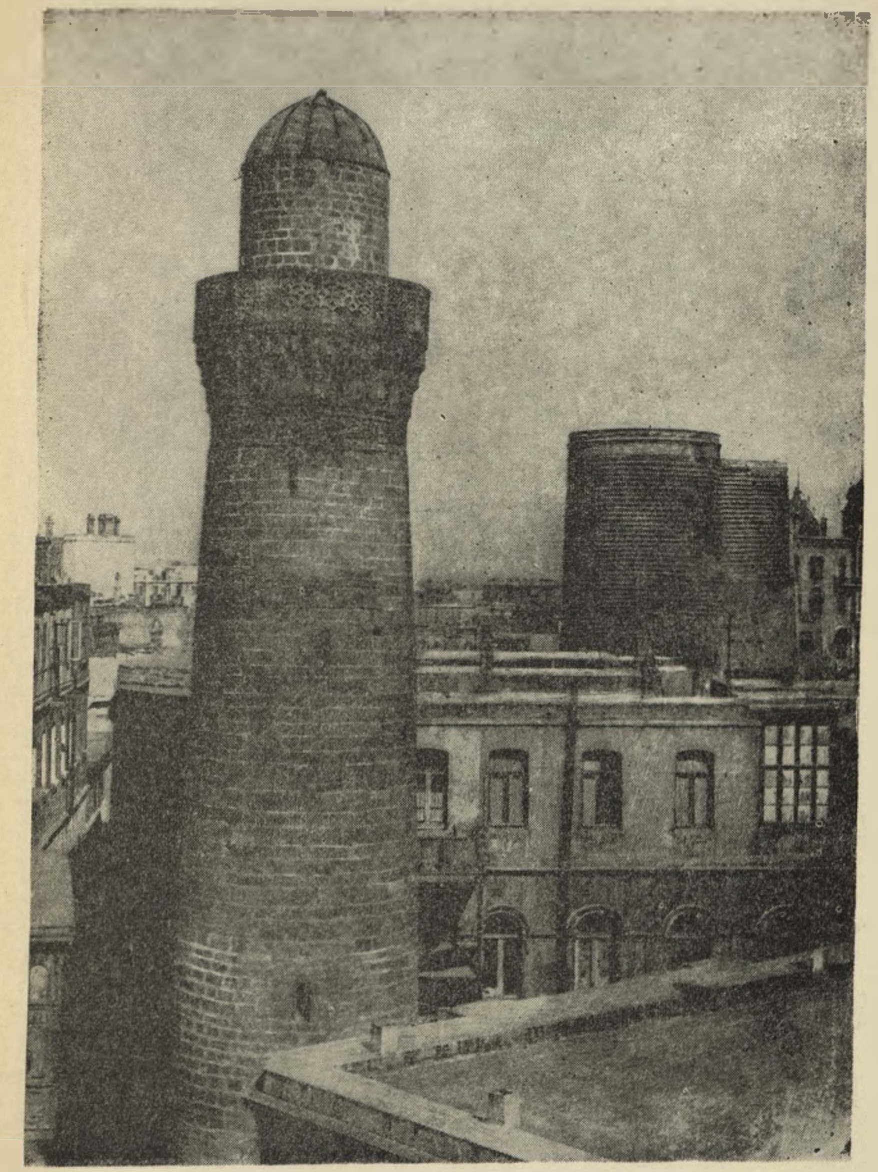

33-чү шәкил. Бакы. Ҹүмә мәсҹидин минарәси

34-чү шәкил. Мәрдәкан. Дөрдбучаглы бүрҹүн үмуми көрүнүшү

35-чи шәкил. Мәрдәкан. Даирәви бүрҹүн үмуми көрүнүшү

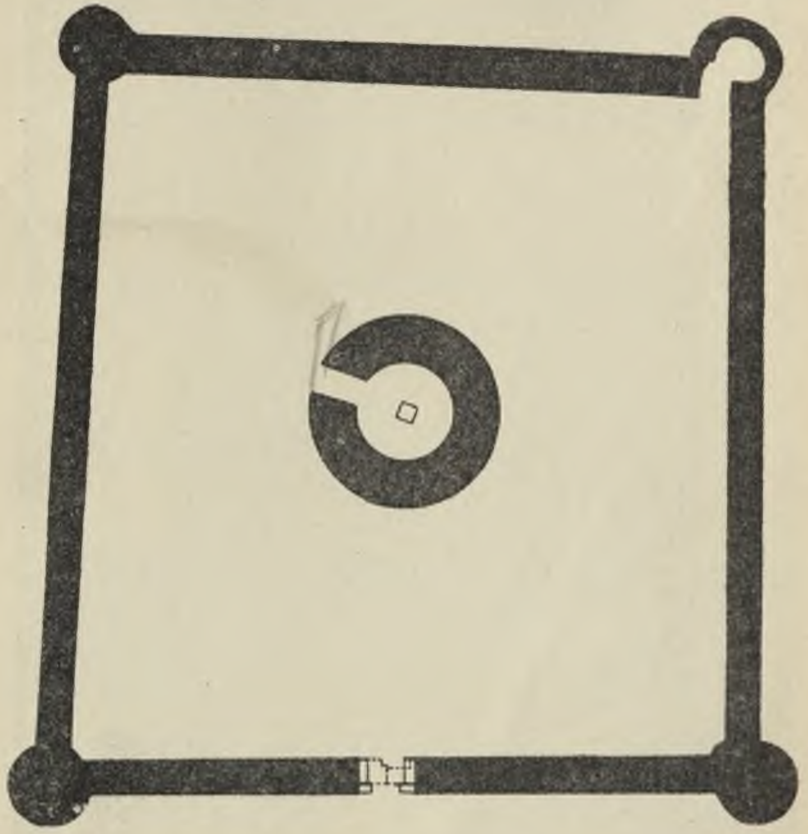

36-чы шәкил. Нардаран галасынын планы

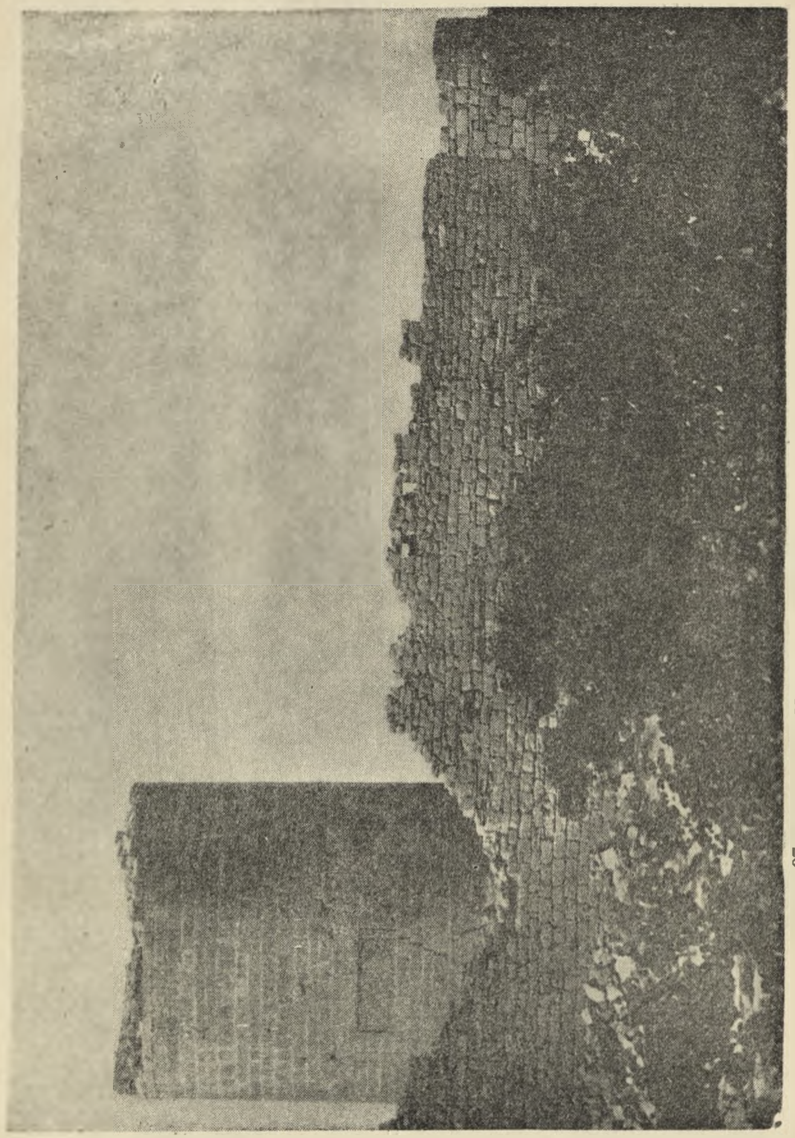

37-чи шәкил. Нардаран галасынын үмуми көрүнүшү

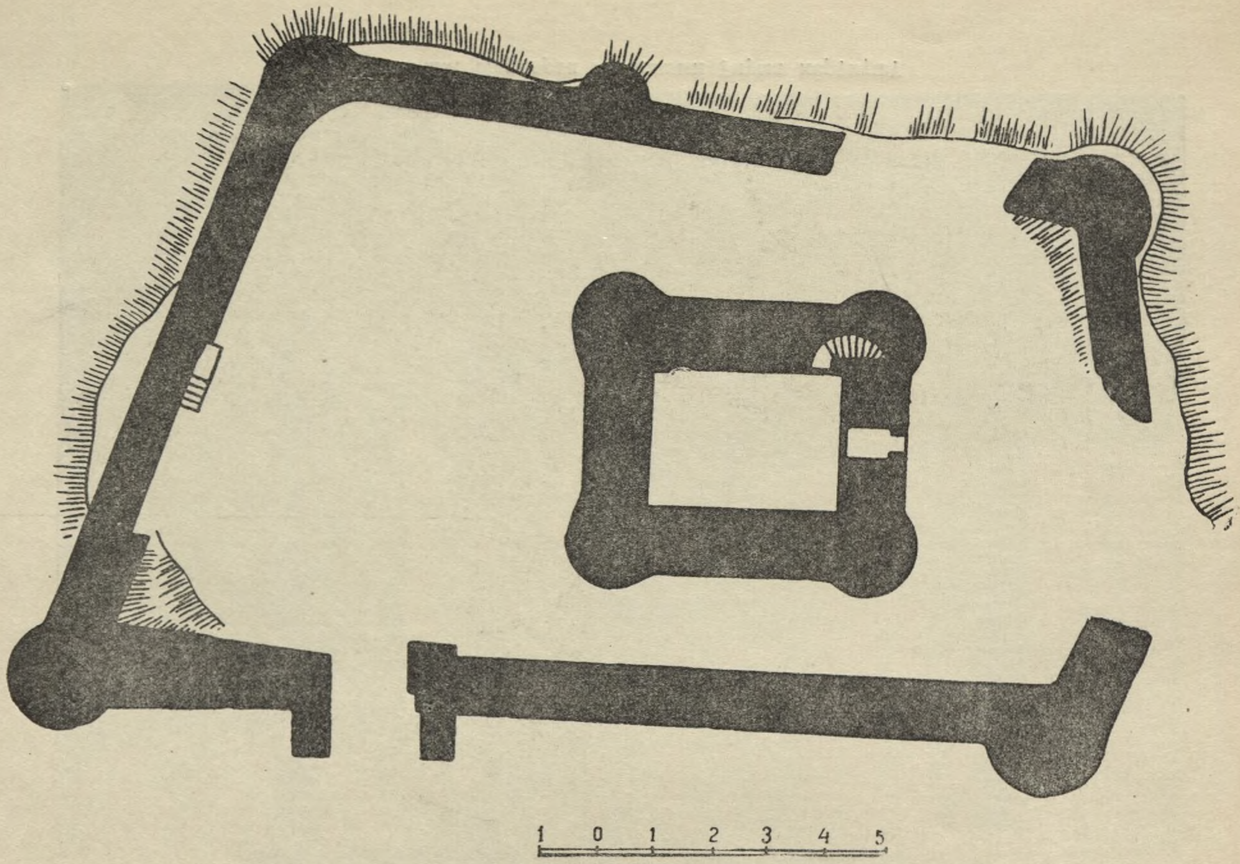

38-чи шәкил. Нардаран галасынын планы

39-чу шәкил. Рамана галасынын үмуми көрүнүшү

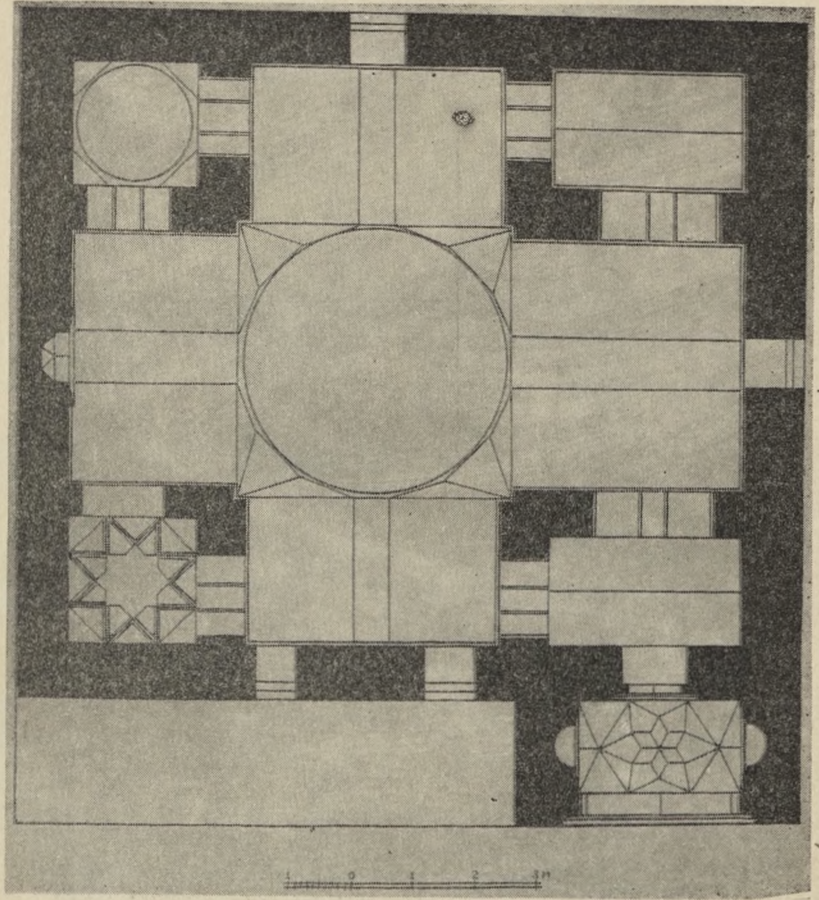

40-чы шәкил. Мәрдәкан. Тубашаһи мәсчидинин планы

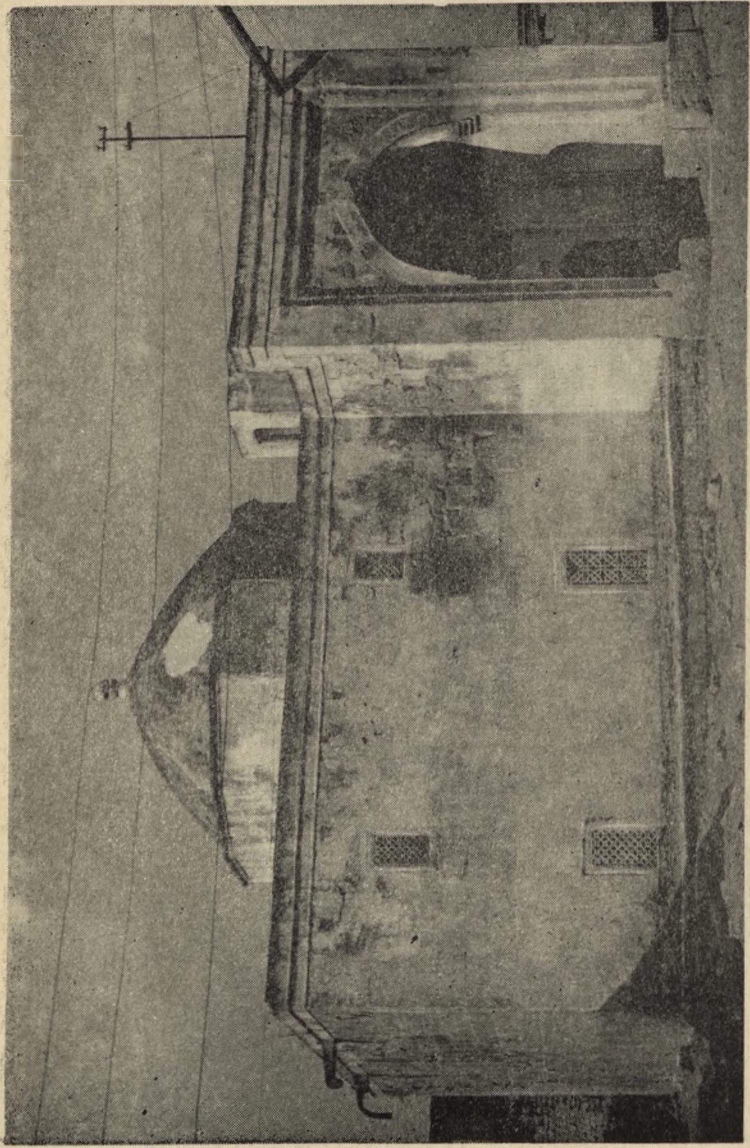

41-чи шәкил. Мәрдәкан. Тубашаһи мәсчидинин Умуми көрүнүшү

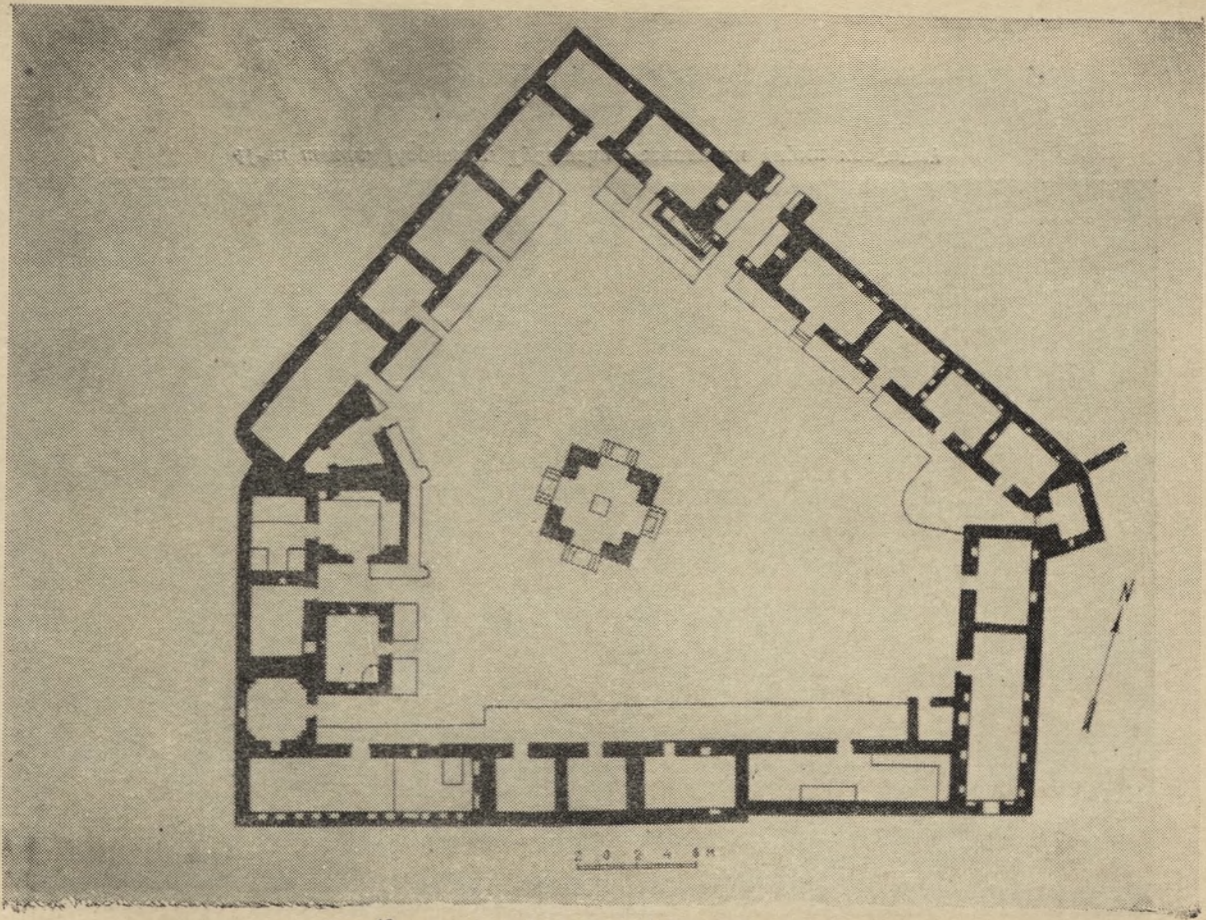

42-чи шәкил. Сураханы. Атәшкаһын планы

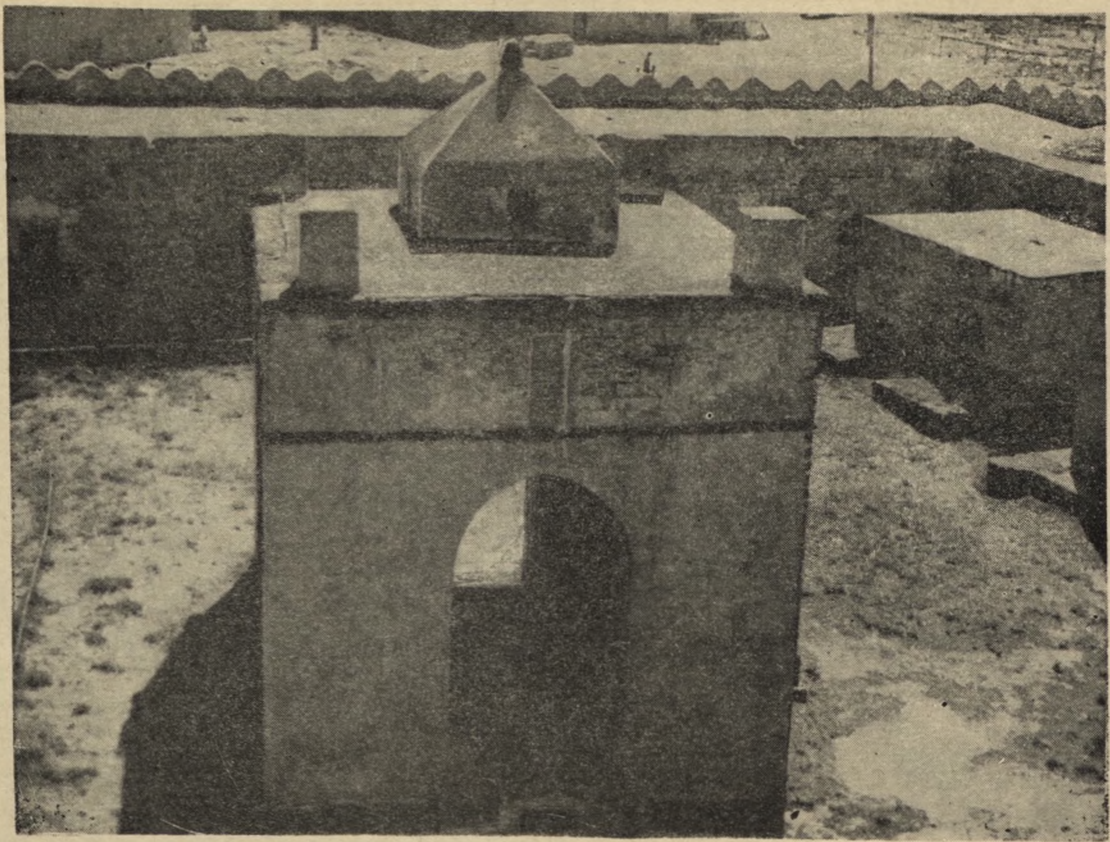

43-чу шәкил. Сураханы атәшкаһы. Мә'бәд

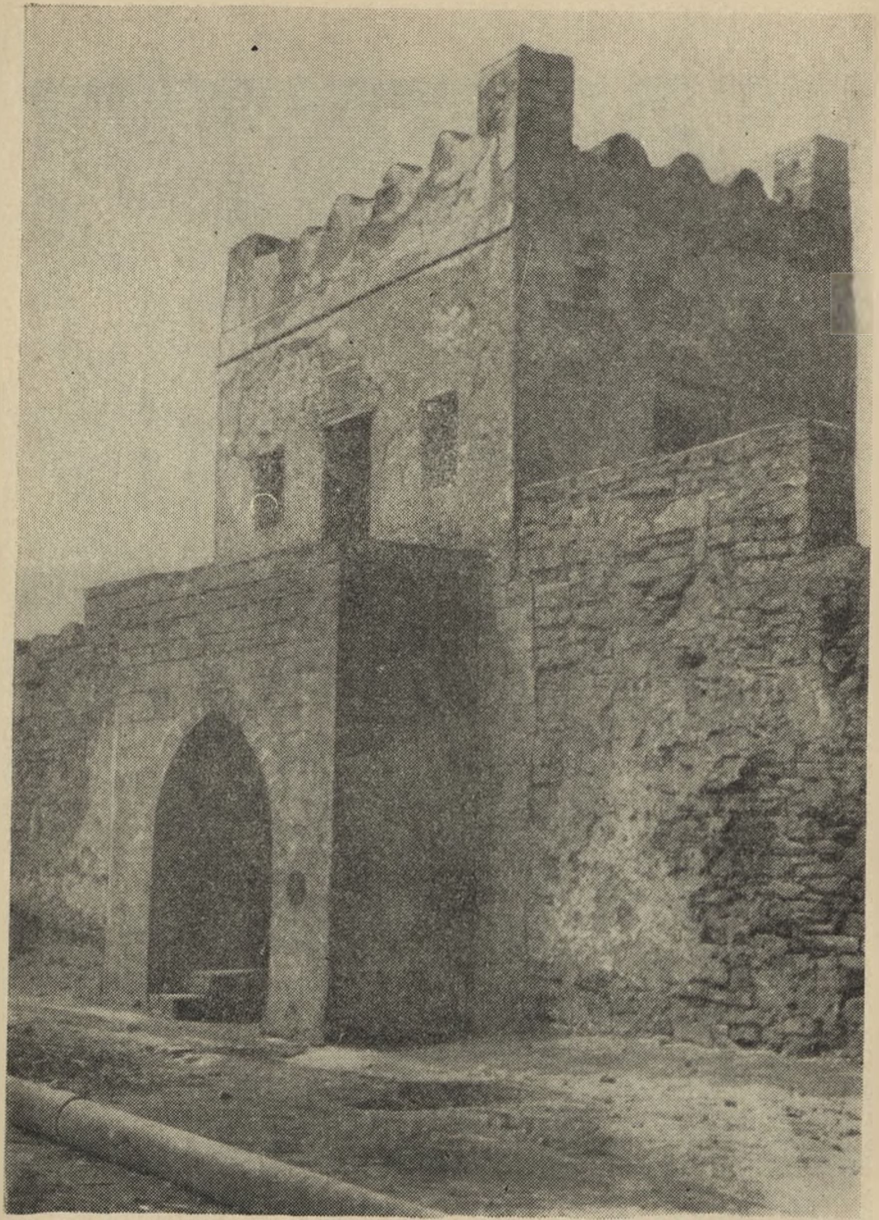

44-чү шәкил. Сураханы атәшкаһы. Кириш порталынын һәйәт тәрәфдән көрүнүшү